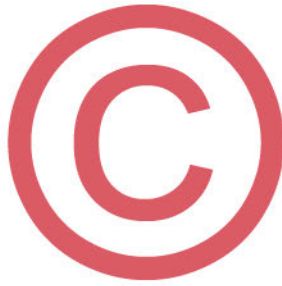

RUDOLF OTTO

Een kwetsbaar leven

2020

A

Viator Defessus

—

Fessus Viator

2020

Daniël Mok *et al.*

RUDOLF OTTO

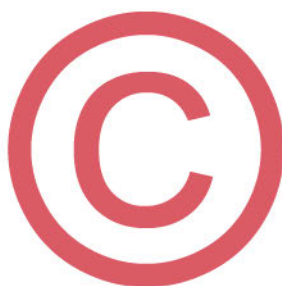
2020

UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

2012

BIOGRAFISCHE KLEINODEN

DEEL IV

2020

Vertalingen: P. van Ipenburg MA, D. Mok, A. Scheepers PhD en M+ Redactie & Communicatie

© 2012 Uitgeverij Abraxas, Amsterdam

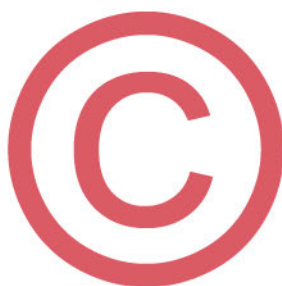
NUR: 731 Biografieën over filosofen

ISBN: 978-90-79133-08-6

INHOUD

Woord vooraf	7
Waarde collega, door Edmund Husserl	8
De fenomenologische methode	9
Rudolf Otto, inleiding	11
Fin de siècle, 1869-1909	21
Interbellum, 1910-1937	40
Prinzipienreitererei in Marburg	72
Het heilige door H. Groenewegen & D. Mok	77
Ecclesial turn, religieuze ethiek ontspringt aan het Woord	94
Docent in het huis der verwondering, M. Jinkins & D. Mok	95
In memoriam door Gerardus van der Leeuw	119
Nooit leven we zo intens als wanneer we huiveren door Jean-Jacques Stuurmond	120
Een wijze uit het westen	123
Het onheilspellende	124
De genadereligie van India en het christendom	125
Index	126
Colofon	128
Das Wort, der Tat, das Schweigen.	128

Als we alles ondergeschikt maken aan het verstand, heeft onze godsdienst niets mysterieus en bovennatuurlijks meer. Als we ons niet aan de beginselen van het verstand houden, wordt onze godsdienst ongerijmd en belachelijk...

Deze twee uitersten zijn gevaarlijk:

1 HET UITSLUITEN VAN DE REDE

2 ALLEEN HET VERSTAND GEBRUIKEN.

Blaise Pascal, *Pensées* 173-183

Het is niet de bedoeling om het buitenredelijke te rationaliseren, dat is onmogelijk. Wel om het te vangen en in zijn momenten vast te leggen, en het zo te beschermen tegen onbillijkheid.¹

Rudolf Otto

---

¹ *Het Heilige*, x "Wat betekent non-rationeel?", p. 167 e.v.

WOORD VOORAF

DEZE KLEINE BIOGRAFIE is mede gebaseerd op *Rudolf Otto's Life and Work* in Philip C. Almond, *Rudolf Otto; An Introduction to His Philosophical Theology*. De tekst is echter aanzienlijk uitgebreid, citaten zijn vanuit de bron vertaald en speculaties zijn weggelaten of vervangen door feiten met bronvermelding. In deze uitgave is tevens de biografische notitie *Een wijze uit het westen* uit het gelijknamige boek (2001) verder uitgewerkt en ingevlochten in de tekst. Het bronnenonderzoek hiervoor werd verricht door dr. Rudolph Boeke. *Das Heilige* is indertijd in theologische kringen amper besproken. Een uitzondering was een artikel van H. IJ. Groenewegen.¹ Dankzij de godsdienstfilosofische invalshoek is deze tekst (*Het heilige*) nog steeds vitaal en daarom, in gereviseerde vorm en voorzien van noten, hier opgenomen. Groenewegen maakte Otto attent op de *Zang der engelen* van Joost van den Vondel. Otto reageerde hierop door in de volgende drukken dit gedicht op te nemen. Het *engelenlied*, hier door Martinus Nijhoff op de klinkende regels samengevat:

*Wie is het die zo hoog gezeten,
zo diep in 't grondeloze licht,
van tijd noch eeuwigheid gemeten,
bestaan kan zonder tegenwicht?*

*Heilig, heilig, nog eens heilig,
driemaal heilig: eer zij God.
Buiten God is 't nergens veilig
Heilig is een groot gebod.*

In *Docent in het huis der verwondering* en *Nooit leven we zo intens als wanneer we hui-
veren* wordt de actuele waarde van Rudolf Otto's gedachtegoed belicht. In *Marburg* wordt aan de hand van hun verschillende ethische opvattingen dieper ingegaan op de kritische relatie tussen Otto en het koppel Heidegger/Bultmann en de voor Otto zo desastreuze afloop daarvan.

In Marburg am Lahn – zittend achter het bureau van Rudolf Otto en omringd door zijn bibliotheek – heb ik mijn eigen onderzoek gedaan. Dank is verschuldigd aan Renate Stegerhoff van het *Rudolf Otto Archief* voor haar welwillende medewerking.

D. M.

---

1 Nieuw Theologisch Tijdschrift № 6, 1917.

Freiburg 1/B Lorettost. 40, 5 maart 1919

Aan Rudolf Otto, Marburg

Waarde collega,

Martin Heidegger attendeerde mij afgelopen zomer op uw boek *Das Heilige*. Als geen ander boek dit jaar heeft het een diepe indruk op mij gemaakt. Het is het eerste begin van een godsdienstfenomenologie. Hoewel het mij toeschijnt dat de theoloog en metafysicus in u zich heeft laten meevoeren op de vleugels van de fenomenologie, en dan denk ik aan het beeld van de engelen die *hun ogen bedekken* met hun vleugels, zal dit boek zich een *blijvende* plaats verwerven in de geschiedenis van de waarachtige godsdienstfilosofie en -fenomenologie. Het is een begin, en het waardevolle is dat het terugkeert naar het 'prille begin' en de 'bronnen' en daarom in de beste zin van het woord 'oorspronkelijk' is. Onze tijd hunkert naar de beschrijving van de werkelijke oorsprong en dan in hogere zin verwoord om zo het verstand te kunnen bereiken.

Ik ben ervan overtuigd dat u mijn vrijelijke woordkeus niet verkeerd opvat. Uit onze Göttinger jaren weet u hoe ik u hoogacht en met welk plezier ik het intellectuele contact met u opzocht. Nu u ons deze waardevolle fenomenologische bijdragen heeft aangereikt, zouden wij het zeer op prijs stellen als nieuwe ontmoetingen *zouden* volgen.

Met welgemeende groeten en blijvende hoogachting,

E. Husserl¹

---

1 *Otto Archiv*, Marburg, Hs. 797:794, *Husserl Archiv*, Leuven, R1 Otto 5.III.19.

Vgl. Hans Walter Schütte, *Religion und Christentum in der Theologie Rudolf Ottos*; Theologische Bibliothek Töpelmann deel VI, Walter de Gruyter, Berlijn 1969, pp.139-142.

DE FENOMENOLOGISCHE METHODE

DE FENOMENOLOGIE, DE LEER DER VERSCHIJNSELEN, staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit.¹ Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.

Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.²

Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen.

Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.³

2020

---

1 K. H. Miskotte, *Om het levende woord*, 's-Gravenhage 1948, p.51.

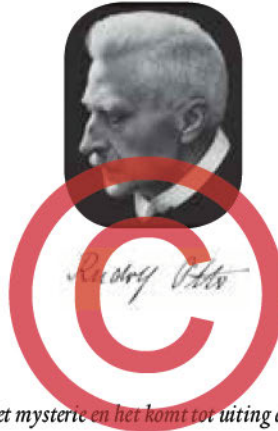
2 K. H. Miskotte, *Het wezen der Joodse religie*, Kampen 1982, p. 51-52.

3 Vgl. Derk N. Stegeman, *Kiest u heden Wien gij dienen zult!*; uit de bundel 'Wij willen het heidendom eeren' (Miskotte in de 'nieuwe tijd'), Baarn 1994, p. 23.

Over Rudolf Otto en Miskotte, zie blz. 61.

EEN KWETSBAAR LEVEN IN HET FIN DE SIÈCLE & INTERBELLUM

1869-1936

Godsdienst is de beleving van het mysterie en het komt tot uiting als het gevoel zich openstelt voor de indrukken van het eeuwige dat verschijnt door de sluier van het tijdelijke.

2020

In 1921 stond de volgende tekst op het bankbiljet van 50 Pfennig:

*Herr Augustin gab in Zeiten der Not
Den Hungernden Kindern Goths Brot.
Heut füllen Quäker aus fernem Land
Mit edlem Brot der Hungernden Hand.*

KLEINE BIOGRAFIE VAN RUDOLF OTTO

INLEIDING

TWEE INVLOEDRIJKE, MONUMENTALE BOEKEN DOMINEERDEN HET INTELLECTUELE EN UNIVERSITAIRE LEVEN IN HET DUITSE INTERBELLUM. In 1917 verscheen Rudolf Otto's *Das Heilige*. Een jaar later Karl Barth's filosofisch getinte commentaar op *De brief aan de Romeinen*. Beide boeken waren een reactie op het seculiere en rationele karakter van de 19^e eeuw en overschreden de grenzen van de gangbare theologie, die zo veel beloofde maar na 1918 niet meer voldeed. Europa's intellectuele fundament was volledig ondermijnd door existentiële ontgoocheling. Beide boeken waren bestsellers. Barth zag in Otto een geestverwant in de strijd tegen het conservatisme en schrijft in 1919 aan de Zwitserse prof. ds. Ed. Thurneysen († 1974):

Deze week heb ik met veel plezier *Das Heilige* gelezen. Het onderwerp is psychologische benaderd, maar wordt er niet door beperkt. Otto wijst naar het transcendente met zijn numineuze elementen die niet rationeel te bevatten zijn omdat ze het totaliter aliter zijn, het goddelijke in God. Het opent de weg voor een stevige overwinning op de 'verzoeningsgedachten' van Ritschl. Eindelijk beginnen er elementaire inzichten op te komen, hoewel er niet veel beweging in het onderwerp komt. De theologie houdt vast aan haar afwachtende houding. Deze passiviteit laat zich niet verenigen met het diepe begrip van het onderwerp.¹

Otto was het in zoverre eens met Barths dialectische theologie² dat hij de objectiviteit en werkelijkheid van de bron der openbaring, d.w.z. het goddelijke, erkende. Beiden waren het erover eens dat de oergrond en essentie van religie niet volledig begrepen kan worden. In een aantal belangrijke opzichten echter verschilde Otto's positie van die van Barth.³

---

1 James D. Smart, (vert.), *Revolutionary Theology in the Making: Barth-Thurneysen Correspondence 1914-1925*, Epworth Press, Londen 1964, p. 47.

2 Bij Barth staan God en mens in een dialectische verhouding, ze raken elkaar niet.

3 Vgl. Ph. C. Almond, *Rudolf Otto*, U.P. North Carolina, Chapel Hill/Londen 1984, p. 4.

Otto baseert religie op het non-rationele. Een bepaalde kennis van het goddelijke is mogelijk als het goddelijke wordt begrepen als de complexe interactie van het rationele en het niet-rationele. John W. Harvey¹ schrijft dat Otto altijd vond dat de leer van Karl Barth en zijn school met zijn dwingende affirmatie van *das Ganz Andere* een eenzijdige dwaling was.² In zijn afscheidscollege in 1928 beschrijft Otto zichzelf als een piëtistische Lutheraan: Lutheraan in zijn erkenning van de objectieve werkelijkheid van de grond van de openbaring, Piëtist voor zover die erkenning was gegrond in het universeel menselijke vermogen voor het beleven van authentieke religieuze ervaringen.³ Een ander verschil komt hieruit voort en heeft betrekking op hun oordelen over de natuur en waarde van religie überhaupt. Volgens Barth zijn religies pogingen tot zelfrechtvaardiging, ze kunnen het goddelijke niet vatten. Als zodanig vallen ze onder de kritiek van de filosoof Feuerbach dat het om illusoire projecties van de menselijke poging tot zelfkennis gaat. De Bijbel is de toetssteen aan de hand waarvan hun antropocentrische in plaats van theocentrische karakter kan worden aangetoond.⁴ Voor Barth is het christendom de enige en absolute drager van de religieuze waarheid terwijl Otto geïnteresseerd is in de redelijkheid van religie in het algemeen. Beiden stellen zich teweer tegen pogingen om religie te reduceren tot een louter psychische functie van het individu of tot een product van groepspsychologie. Kortom, Otto en Barth bestrijden de naturalistische of materialistische uitleg die de essentie van de religie elimineert. Religie kan überhaupt alleen verwijzen naar

1 Professor of Philosophy aan het Armstrong College, Newcastle upon Tyne.

2 John W. Harvey, 'Obituary for Rudolf Otto', *The Friend*, 19 maart, 1937, p. 258.

3 Heinrich Frick, 'Rudolf Otto innerhalb der theologischen Situation', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 19, 1938; Vgl. Joachim Wach, *Types of religious experience, christian and non-christian*, Londen 1951, hfdst. X *Rudolf Otto and the Idea of the Holy*, p. 212.

4 Vgl. Philip C. Almond, 'Karl Barth and Anthropocentric Theology', *Scottish Journal of Theology* 31, 1978, pp. 435-47. Vgl. Wach 1951, p. 209. Op instigatie van F. Heiler ontving Wach in augustus 1955 het aanbod om in Marburg de gewilde leerstoel van zijn mentor Rudolf Otto te bekleden; vgl. J. Wach, *Understanding and Believing*, 1968, p. 107.

een voor-ethische en niet-rationele onherleidbare grond. Hun wegen scheiden als Otto doorredeneert: 'Daarom kan het christendom alleen begrepen worden in relatie en in vergelijking met andere manifestaties van de niet-rationele religieuze wezenskern. – 'Het christendom moet', schrijft Otto, 'begrepen worden in zijn natuurlijke verwantschap en verbinding met religie in het algemeen, d.w.z. tegen de achtergrond van de vergelijkende godsdienstwetenschap en de godsdienstgeschiedenis'.¹

Barths werk had grote impact. De vanzelfsprekende band tussen christendom en eigenbelang, *Gott mit uns*, werd aanleiding om de liberale theologie² te heroverwegen. Het geloof van Barth vindt zijn grond in Gods Woord en staat boven de *emperie*.³ De *Zeitgeist* keert zich af van Paul Tillich en Otto. Volgens Ernst Benz werden zijn colleges belachelijk gemaakt door studenten die hun hart verpand hadden aan de existentialistische theologie van Bultmann. Otto's *Religionskundliche Sammlung* werd bestempeld als de *Götzentempel*. Het nut van religiegeschiedenis, -wetenschap en -fenomenologie werd in twijfel getrokken. Na 1918 wordt de *dialectische theologie* dominant.⁴ De *Zeitgeist* zal echter niet beklijven. Het gedachtegoed van Otto, zo leert de geschiedenis nu, blijkt daarvoor te vitaal.⁵

Eind februari 1922 is Barth voor het eerst in Marburg waar hij ook Rudolf Otto opzoekt: 'eine richtige indische Radja-erscheinung'. Barth nam deel aan een ceremonie. Weliswaar '...niet helemaal zonder contact met het numineuze. Rudolf Bultmann leidde de betoverende eredienst. Het thema was nacht en wat daarmee samenhangt. De nacht van droefheid en van de dood, de mystieke en de gewone nacht, duisternis, slaap, rust, stilte, schemering, bed enz. werd in woord, lied en gebed uitputtend behandeld en overwogen door de nachtelijke redenaar en mystagoog.'⁶

-
- 1 Rudolf Otto, *The Philosophy of Religion*, Williams & Norgate, Londen 1931, p. 225.
  - 2 Losser van orthodoxie en kerkelijke instituties, en meer uitgaande van de ervaring.
  - 3 Vgl. K. Barth, *Der Christ in der Gesellschaft*, Würzburg 1920, p. 18.
  - 4 Bij Barth staan God en mens in een dialectische verhouding, ze raken elkaar niet.
  - 5 Otto wordt resp. 2, 10 en 1,6 maal meer geciteerd dan Barth, Bultmann en Heidegger.
  - 6 Eberhard Busch, *Karl Barth's Lebenslauf*, München 1975, p. 149; vgl. Smart 1964.

De belangstelling voor zijn eerder nog alom gewaardeerde colleges vermindert met de komst van Bultmann in 1921.¹ Studenten verkozen Bultmann en daarmee ook Martin Heidegger² boven Otto.³ Over de inhoud van de collegestof van zijn nieuwe collega's kon Otto kort zijn:

'Christus is niet gekomen om onze existentiële problemen op te lossen of om sceptici hun twijfel te ontnemen. Wanneer je verlost wil worden van je bestaansangsten, kun je beter een dokter raadplegen'.⁴

Het bestaansmysterie te herleiden tot een existentiële problematiek, een *Sein zum Tode* of tot een verlichte ontmythologiseerde geloofstheorie, was hem veel te mager en te bekrompen. De controverse was, samen met zijn chronische malaria en weemoedigheid, een van zijn redenen om zich in maart 1929 op zestigjarige leeftijd teleurgesteld terug te trekken.⁵ De in Leipzig opgeleide Joachim Wach⁶ herinnert zich:

-
- 1 Volgens de Engelse *fellow traveler* W. R. Boyce Gibson; vgl. John Van Buren, *The Young Heidegger; Rumor of the Hidden King*, Indiana U.P., 1994, p. 150.
  - 2 Heidegger, die *Das Heilige* hoog aansloeg, attendeerde zijn mentor Husserl op het boek. In een brief van 10-IX-1918 schrijft Husserl aan zijn leerling op het slagveld: 'Helaas heb je geen tijd voor een diepgaande en kritische recensie'. Otto en Heidegger deelden hun fascinatie voor Luther; vgl. Van Buren 1994, p. 146 e.v. In 1925 probeerde Otto de benoeming van Heidegger in Marburg tegen te houden; vgl. Thomas Sheehan, *Heidegger; The Man and the Thinker*, Chicago 1981, p. 26.
  - 3 Hoewel Otto en Bultmann collega's en vrienden waren in Breslau, bekoelde hun relatie in Marburg. Bultmann had weinig op met de bedoelingen en inhoud van Otto's eruditie; vgl. zijn brief aan Otto over *Das Heilige* van 6 april 1918, in de *Rudolf Otto Nachlaß* (Hs) te Marburg, 797:757.
  - 4 Uit *Sittengesetz und Gotteswille* in *Zeitschrift für Religionspsychologie*, 1931; de tekst was bedoeld voor de Gifford Lecture van 1933 (*Moral law and the will of God*) in Aberdeen.
  - 5 Zelfs Marburg, met zijn oude godsdienstwetenschappelijke en veelstemmige traditie, zwichtte in die tijd voor de overheersing van de dialectische theologie. Vgl. Otto's jongere collega Ernst Benz, *Rudolf Otto als Theologe und Persönlichkeit* in Benz 1971, p. 33.
  - 6 In CW 1931, pp. 20-25 recenseert Wach Otto's *Genadereligie* en noemt het *Ein Meisterstück*.

Rudolf Otto was een indrukwekkende, rijzige gestalte met afgemeten bewegingen. Zijn scherpe, ernstige gelaatstrekken bleven altijd in de plooi. De tint van zijn huid verraadde zijn zwakke gestel. Otto had in India malaria opgelopen die hem dwong zijn krachten te doseren. Fascinerend waren zijn strenge staalblauwe ogen. Wanneer hij sprak, leek het vaak alsof hij iets zag waar anderen geen toegang toe hadden.

Je kunt je Otto haast niet voorstellen zonder de stapels boeken die hem omringen. Ik heb ook een ander beeld van Otto, in een omgeving die net zo goed bij hem paste als zijn stille studerkamer. Ik zie hem gewikkeld in zijn cape, toen we rondwaalden in de omgeving van Marburg met zijn aandacht gericht op het glooiende landschap, een *viator indefessus*. Niemand die hem kende verwacht dat er ooit een biografie over hem geschreven zal worden. En al helemaal niet om zijn held ‘dichter bij de mensen’ te brengen. Er hing iets mysterieus om hem heen. Elke vrijpostigheid was hem vreemd. De studenten die gespannen zijn colleges volgden, noemden hem ‘*der Heilige*’. Nimmer heb ik iemand ontmoet die indrukwekkender was in zijn oprechtheid als ware mysticus.¹

Rudolf Otto's leerling en latere medewerker Birger Forell schrijft:

Bij mijn eerste ontmoeting lag hij op zijn sofa. Zijn gezicht was bleekgeel. Ik gaf hem mijn kaartje en hij keek me aan, ik kon geen woord uitbrengen. Toen zei hij in het Zweeds: ‘Als u uit Uppsala komt, spreekt u dan alstublieft Zweeds’. Zo kwam het contact met de ongenaakbare tot stand. Het is 23 jaar geleden dat ik hem als medewerker begeleid heb op zijn laatste India-reis die van Ceylon tot de Himalaya voerde. De terugreis ging over Perzië en Egypte. In Madras stond ik naast de President van de Rechtbank, een hoogstaande brahmaan. In de verte zag hij Rudolf Otto en zei met een welhaast plechtige stem: ‘Ik zie hem nu voor het eerst, wanneer ik denk aan alles wat ik van hem gelezen heb, dan is het alsof er een van onze eigen Rishi's (visionair denker) voor me staat.’²

1 Wach 1951, p. 210-211; vgl. J. E. A. F. Wach, ‘Rudolf Otto und der Begriff des Heiligen’, in *Deutsche Beiträge zur geistigen Überlieferung*, Chicago 1953, p. 201.

2 Rudolf Ottos *Persönlichkeit in Religionswissenschaft in neuer Sicht*, Elwert, Marburg 1951, p. 2.

Velen voelden zich aangetrokken door zijn sterke uitstraling, anderen deinsden ervoor terug. Studenten vonden hem lastig te benaderen en hadden moeite met zijn Victoriaanse uitstraling.¹ Hij was bedeesd en niet erg communicatief.² Zijn ascetisch karakter werd benadrukt door strikte ethische opvattingen. Otto was zich ongetwijfeld bewust van de manier waarop hij zich afzijdig hield van de mensen. Tegen het einde van zijn leven was hij er zeker van dat zijn ontdekking van de *numineuze ervaring* een blijvende bijdrage zou worden aan de studie van de religie. Hij was er niet gelukkig mee dat hij door zijn *ontoegankelijkheid* niet volledig geslaagd was als docent.³ De weinigen die door zijn *gereserveerdheid* heen wisten te breken, getuigen van zijn *warmte en betrokkenheid*.

Rudolf Otto's diep gevoelde religiositeit is zonder enig vertoon of aarzeling. Trouw aan het christendom was hij zich volledig bewust van de aanspraken van andere religies tegenover de exclusiviteit van de christelijke waarheid. In zijn latere jaren verlangde hij zelfs hevig naar een ervaring, zoals die van Paulus op de weg naar Damascus, om een einde te maken aan zijn innerlijke strijd.⁴

Los van Otto's complexe karakter en zienswijze is het overwicht van Barth te verklaren door de onversneden intellectuele en literaire kracht van zijn *aanspraken*. Deze staan in *schril contrast met Otto's veel minder dogmatische maar misschien* (zeker in principieel opzicht) uiteindelijk geloof-

1 Alles, Interview met dr. Ingeborg Schnack († 1997) op 10 december 1980.

2 Ibid.; en ook Margarete Ottmer, de dochter van Otto's zuster Johanne, in gesprek met Philip Almond te Marburg op 7 december 1980.

3 *Dr. Schnack interview*. Ingeborg Schnack zag Otto in de laatste week van zijn leven vrijwel dagelijks.

4 Margarete Ottmer interview; zie ook Frick, *Rudolf Otto*, p. 9. – Heinrich Frick was Otto's opvolger in Marburg. Frick besluit zijn voorwoord bij *Festgruss zu Rudolf Otto's 60 Geburtstag* als volgt: *Möge es Rudolf Otto vergönnt sein, die Verwirklichung seiner großen Pläne auf religionswissenschaftlichem und auf theologischem Gebiete zu erleben, und uns gewährt, durch weitere Gaben seines Geistes unsere eigene Arbeit gefördert zu sehen!* In: 'Marburger Theologische Studien' 3, *Zur systematischen Theologie*, Leopold Klotz Verlag, Gotha 1931

waardiger beoordeling van het christendom in relatie tot religie in het algemeen. Otto schreef voor theologen maar werd meer gewaardeerd door pluralisten. Barth werd steeds afwijzender tegenover een theologie op filosofische basis, en Bultmann plaatste de theologie bovenop een Heideggeriaans onderstel. Deze benaderingen stemden meer overeen met de heersende Zeitgeist dan met de kantiaanse geest van Otto in samenhang met Jakob Fries' *geestvermogen*. – Hoe dan ook, vanaf zijn verschijnen geldt *Das Heilige* als een werk van het allerhoogste belang.¹ Kerkhistoricus Adolf von Harnack vergeleek de invloed van *Het heilige* met *Over de religie*: ‘Toen Schleiermacher 130 jaar geleden en Otto nu de religie uit zijn erkers leidden, ging er een zucht van verlichting door het Duitse protestantisme.’² Het boek maakt Otto in één klap beroemd en de studenten stromen toe. De populariteit en invloed van *Das Heilige* reikt al snel over de landsgrenzen. De Engelse vertaling verschijnt in 1923, een jaar later de Zweedse, dan Spaans (1925), Italiaans (1926) *et cetera*.³ Tot nu toe is het waarschijnlijk het allerbekendste Duitse theologische boek van de 20^e eeuw.⁴

Het heilige vestigt definitief zijn reputatie in de internationale academische wereld. Bij Eduard Trewendt's Buchdruckerei in Breslau en later bij Perthes Buchdruckerei in Gotha rolt de ene druk na de andere van de persen. In de academische wereld had het boek echter meer succes in het buitenland.⁵ De Engelse vertaling, *The Idea of the Holy*, werd buitengewoon goed ontvangen.

-
- 1 *Das Heilige* oefent zichtbare invloed uit op M. Heidegger, C. Jung, P. Tillich en M. Eliade. Edmund Husserl noemt *Das Heilige* het begin van de godsdienstfenomenologie.
  - 2 Gecit. door P. Seifert, *Die Religionsphilosophie bei Rudolf Otto*, G.H. Nolte Verlag, Düsseldorf 1936, p. 1; vgl. Harnacks recensie van de 8ste editie in *Deutsche Literaturzeitung* 45, 1924.
  - 3 Japans (1927), Nederlands (1928), Frans (1929); Chinees, Hebreeuws (1999), Hongaars (1997), Koreaans (1987), Kroatisch (1983), Perzisch (2001), Pools (1993), Portugees, Roemeens (1996 o.d.t. *Over het numineuze*), Russisch en Slowaaks,.
  - 4 Heinz Zahrnt, *Die protestantische Theologie im 20. Jahrhundert*, München 1966⁹, p. 50.
  - 5 Vgl. bv. Jack Boozer, ‘Rudolf Otto (1869–1937): Theologe und Religionswissenschaftler’ in *Marburger Gelehrte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, ed. Ingeborg Schnack, Historische Kommission für Hessen, Marburg 1977), p. 368.

A. Barrett Brown noemt het in *The Friend* 'de belangrijkste bijdrage aan het begrip van het wezen van religie sinds de Gifford Lectures van William James over *The Varieties of Religious Experience*'.¹ William Paton noemt het in *The Guardian* van 21 mei 1925 een 'groot boek', 'een briljant boek'.²

De invloed van *Het heilige* overschaduwde Otto's andere werk. Naast hun intrinsieke belang en eigen betekenis, dragen ze bij tot een beter begrip van *Het heilige*. Zeker, *Het heilige* is de spil, zijn magnum opus. Het eerdere werk geeft de richting al aan, het latere is in hoofdzaak een nadere uitwerking van het thema.³ *Het heilige* kan pas op zijn merites worden geschat in het perspectief van Otto's andere werk; het oeuvre vormt echter geen systematisch geheel. Otto combineert in *Het heilige* filosofie, fenomenologie en theologie met andere domeinen. Deze alomvattende eruditie en zijn inlevingsvermogen vinden hun weerslag in *Het heilige*. Otto erkent een zekere diffusiteit.⁴ Zelfspot en reflectief vermogen kunnen hem niet ontzegd worden, evenmin als een zekere mate van onverbiddelijkheid.⁵

1 A. Barrett-Brown, recensie van *The Idea of the Holy* in *The Friend* 64, № 8 (februari 1924).

2 *The Guardian* van 21 mei 1925. De krantenknipsels uit de nalatenschap van John Harvey geven de vrijwel unanieme bijval, waarmee deze vertaling werd ontvangen, aan.

3 De essaybundels, *Aufsätze das Numinose betreffend* uit 1923, *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numinis)* uit 1931 en *Sünde und Urschuld* uit 1932, zijn met name een verdere uitwerking en verdieping van een groot aantal thema's uit *Das Heilige*.

4 Bijv.: 'Het verschil tussen godsdienstwetenschappelijke en theologische uitspraken moet bekend zijn, aber ihre geflissentliche Auseinanderhaltung wäre in einer Schrift wie dieser Pedanterie' (*Das Heilige*, ed. 1963, p. 171).

5 Dit bij jezelf te radegaan, klinkt in allerlei toonaarden door, evenals zijn kijk hier eens naar, en daar ook en laat dit eens goed tot je doordringen. En dan: Begint je al iets te dagen? De didacticus Otto helpt de lezer met een scala van aanschouwelijke voorbeelden, vergelijkingen en associaties. Steeds wijst hij erop dat het om benaderingen gaat, een *Annäherungsmethode* om het per definitie onformuleerbare toch dichterbij te brengen. Hierin toont hij zich een ware meester. Maar: 'symbolen van een gevoelsuitdrukking zijn geen adequate begrippen voor cognitieve kennis'. Otto blijft dicht bij zijn publiek, beminnelijk, serieus en altijd scherp.

Dit laatste staat zijn relativiseringsvermogen niet in de weg, zo noemt hij de enigszins uitgedunde Engelse vertaling ‘beter dan het origineel’.¹ Zijn constante is het vasthoudende onderzoek van een aantal kwesties die hem in zijn leven, academische carrière en intellectuele ontwikkeling hebben beziggehouden, zoals de relatie tussen religie, natuurkunde en filosofie. Otto valt de pretenties van het *naturalisme* met haar materialistische uitleg aan en daarmee ook hun kijk op religie. Hij is goed op de hoogte.² Zijn natuurkundige en filosofische kennis blijkt uit zijn boek over de *autonomie van religie, haar onafhankelijkheid, onherleidbaarheid en objectieve karakter*.³ Voor Otto ligt de *essentie van religie* in haar niet-rationele kanten. Deze vormen samen met haar rationele aspecten – om een metafoor van Otto te gebruiken – haar *schering & inslag*.⁴ De rode draad is de blijvende aandacht voor de niet-rationele en rationele elementen *an sich*, én voor de aard van hun relatie en hoe die tot stand komt. Ook is er de vraag naar de validiteit en redelijkheid van afzonderlijke religieuze tradities. Voor Otto blijft het christendom superieur. In beginsel is dit oordeel niet alleen gebaseerd op persoonlijke criteria. Hij kijkt niet naar andere religies als een christelijke apologet. Voor Otto is theologie *Religionswissenschaft*, en voor zover haar onderwerp (religiegeschiedenis en vergelijkende religiewetenschappen) ontleend is aan de religiestudie zelf, is *Religionswissenschaft* theologie. Hoewel de benadering van deze kwesties en de oplossingen daarvoor in de verschillende levensfasen van Otto kunnen wisselen, blijft het centrum van zijn aandacht onveranderlijk, namelijk de *autonomie* en de *geldigheid* van de religie *überhaupt*.

-
- 1 An English critic has said that the translation is much better than the original; and to this I have nothing to object, schrijft Otto in zijn voorwoord bij de eerste Engelse uitgave in 1923.
  - 2 HS. 797:589, p. 2, prof. H. Disselhorst: ‘Otto kende de fysici J. Elster en H. Geitel en vertaalde (ich glaube anonym) een boekje van Oliver Lodge.’ – *Leben und Materie*, Berlijn 1908. In 1898-’89 *Evolutietheorie* in Erlangen; in 1905 *Experimentalphysik* in Göttingen.
  - 3 *Naturalistische und Religiöse Weltansicht*, Tübingen 1904 (Inaugurale dissertatie).
  - 4 Ontleend aan de *Oepanisjaden* (red.).

Rudolf Otto's zoektocht naar *criteria* voor religieuze waarachtigheid, en zijn voortschrijdende inzichten over de *wisselwerking* tussen de rationele en niet-rationele elementen in de religie is kenmerkend voor zijn oeuvre.

Rudolf Otto stond aan de wieg van een aantal begrippen die hun weg gevonden hebben in allerlei domeinen. Naast de theologie en religiewetenschap geldt dit o.m. voor literatuur, kunst en psychologie. – Otto wist niet dat er in Zürich een psychiater woonde die beseftte hoe belangrijk de inhoud van *Het heilige* was voor zijn visie op het onbewuste. Deze arts zou daarna zijn leven lang de visie van Otto centraal stellen in zijn werk.¹

‘De hoofdinteresse van mijn werk ligt niet zozeer in de behandeling van de neurose als wel in het in aanraking komen met het numineuze.’

In een seminar geeft Gustav Carl Jung tekst en uitleg over de begrippen *numinosum*, *numen* en *mysterium, tremendum e fascians* met Otto als bron.² In 1937 maakt Jung in zijn *Terry Lecture* zijn omslag van de freudiaanse theorie van religie als projectie naar de door Otto ingeslagen weg kenbaar:

*‘Wat bedoel ik met het begrip religie? Zoals het Latijnse woord religere aanduidt is het een zorgvuldig en gewetensvol beschouwen van wat Rudolf Otto zo treffend het *Numinosum* heeft genoemd. Een dynamische existentie of werking, niet door een willekeurige daad veroorzaakt, maar die integendeel het menselijk subject aangrijpt en beheerst. De mens is eerder slachtoffer dan schepper ervan. Het numineuze – wat de grond ook is – is eerder een voorwaarde voor het bestaan dat er van afhankelijk is. In elk geval verklaart zowel de religieuze leer als de *consensus gentium* altijd en overal, dat deze voorwaarde aan iets *außerhalb des Individuums* moet worden toebedeeld. Het numineuze is of de eigenschap van iets zichtbaars, of het is de invloed van een onzichtbare nabijheid, die een bijzondere verandering in het bewustzijn veroorzaakt. Dit is op z'n minst algemene regel.’*³

---

1 Tjeu van den Berk *Het numineuze*, Zoetermeer 2005, pp. 101-102.

2 C. G. Jung: *Visions, Notes of the Seminar Given in 1930-1934*, New Jersey 1997.

3 Jung: *Psychologie und Religion, I Die Autonomie des Unbewußten*, Zürich 1940, pp. 12-13.

LEVEN EN WERK, 1869-1909

LOUIS KARL RUDOLF OTTO WERD OP 25 SEPTEMBER 1869 GEBOREN IN LPEINE. Vader Wilhelm (1809-1882) bezat een malfabriek. Moeder Karoline (1828-1911) droeg voor het grootste deel de zorg voor de opvoeding van Rudolf, de twaalfde telg uit het gezin van dertien kinderen. ‘In 1882 verhuisde onze familie naar Hildesheim waar mijn vader een tweede fabriek had gebouwd. Tijdens de verhuizing werd hij ziek en stierf na een paar dagen.¹ Negen oudere broers en zussen waren het huis al uit, de anderen vertrokken nu en alleen de jongsten bleven bij moeder.² Het gezin blijft niet onbemiddeld achter. Rudolf gaat naar het *Gymnasium Andreanum*. Hij krijgt bijles in Grieks en Latijn, ondervindt geen moeilijkheden op school en met een zeker gemak maakt hij de opgaven. Het gezin is diep religieus. Otto beschrijft de vroomheid ervan als *gesetzlich*. De traditionele lutherse orthodoxie dicteert tot in zijn leesgewoonten zijn invloed: ‘Ik kon geen verhaal rustig lezen voordat ik mezelf ervan overtuigd had dat de personen die erin voorkwamen ook vroom waren en niet katholiek, joods of heidens’.³ Bovendien, het verlangen om dominee te worden was sinds zijn eerste schooldagen sterker geworden, hij had een enthousiaste belangstelling voor alles wat met theologie te maken had. In 1884 doet hij zijn belijdenis. De weg uit deze kerksheld en kinderlijk confessionalisme naar zijn latere ideeën en activiteiten is nog lang.

1 Over de impact hiervan vgl.: D. Capps, *Men, Religion, and Melancholia*; James, Otto, Jung, and Erikson, U.P. Yale 1997, IV ‘A Thrill of Fear’: The Melancholic Sources of *Das Heilige*, p. 89.

2 BRONNEN: *Rudolf Otto Archief* (OA), Universiteitsbibliotheek van Marburg (UBM); J. S. Boozer, *Rudolf Otto*, Marburg 1977, p. 362-82; Reinhard Schinzer, ‘Rudolf Otto; Entwurf einer Biographie’, in Benz, *Rudolf Otto’s Bedeutung für die Religionswissenschaft und die Theologie heute: zur Hundertjahrfeier seines Geburtstags*, 25. Sept. 1969, Leiden, 1971 p. 1-29; en Rudolph Boeke, ‘Rudolf Otto, Leben und Werk’, *Numen* 14 (1967) pp. 130-43. Peter R. Mckenzie, ‘Introduction to the Man’, in Harold W. Turner, *Rudolf Otto: The Idea of the Holy*, H. W. Turner, Aberdeen 1974, p. 3-7.

3 R. Schinzer, *Rudolf Otto; Entwurf einer Biographie*, in Benz, E. J. Brill, Leiden 1971, p. 2.

Otto en zijn vrienden hadden evenwel voldoende openheid van geest om in hun laatste schooljaren religieuze onderwerpen, het darwinisme en andere stromingen te bespreken. Zijn laatste rapport laat zien dat hij een goede maar geen briljante leerling was.¹ ‘In de kennis van de godsdienst heeft hij zich met de inhoud [...] vertrouwd gemaakt. Daarom krijgt hij de aantekening: goed.’ Zelf schrijft hij dat het godsdienstonderwijs in vrijwel alle klassen zo treurig was, dat het onmogelijk een lievelingsvak kon zijn. ‘Toch bleef het vak mij dierbaar en waardevol en dat werd sterker door de tegenstand waar ik al vroeg mee te maken kreeg. Als kinderen ageerden we enthousiast en hardnekkig tegen de gedachte van ‘God als zoon’ en de scheppingsverhalen. We spraken over het darwinisme en het ontstaan van leven uit het levenloze. Ik keek verlangend uit naar de tijd dat ik het zelf grondig kon gaan bestuderen.’ Rudolf noemt zijn schooltijd niet zo plezierig als het eigenlijk hoort te zijn. In die tijd brengt Wilhelmine Hoyeremann hem in contact met Heinrich Hackmann [zie blz. 32].²

‘Ik had weinig vrienden en was meestal alleen, ik was afstandelijk en stond onverschillig tegenover de activiteiten van anderen. Boeken waren mijn beste vrienden. Ik hield van historische verhalen, met name van de Engelse, dat zijn de beste. Het schoolwerk was niet echt uitdagend – helaas, hierdoor ben ik nooit gewend geraakt aan inspannend en methodisch werk. Mijn favoriete onderwerpen waren het vormen van samenstellingen in het Duits en later in het Latijn, en natuurkunde.’³

Na zijn eindexamen in 1888 begint Otto zijn studie aan de Friedrich-Alexander Universiteit in Erlangen. Zijn keus wordt beïnvloed door zijn wens om de universiteit van Göttingen te vermijden omdat hij, opgevoed in de

1 Otto Archief (OA) 989. Otto had wel een briljant taalgevoel. Paul Tillich merkt op dat hij ‘een buitengewoon talent voor talen had. Hij beheerste bijna alle West-Europese talen te beheersen en was thuis in het Sanskriet en Russisch.’ (OA 33).

2 Tot Minna’s dood in 1919 blijft Otto met haar in contact; Nachlaß UB Mrb.

3 OA, HS. 797:582, Vita zum 1. Examen. Het origineel is verloren gegaan. Er is nog wel een kladversie in een uitermate ruw handschrift van 29-XII-1891; vgl. My life in Alles 1996.

overgeleverde strenge traditie, bang was dat hij daardoor in een te liberale theologische positie zou worden gedwongen. Dat strookte niet met zijn overtuiging dat zijn eigen geloof niet alleen het beste, maar zelfs het enige was. In Erlangen, waar hij uiteindelijk vijf semesters verblijft, hoopte hij de middelen te vinden om de conservatieve orthodoxie te verdedigen waaraan hij zijn hart had verpand. Het eerste jaar moet hij in militaire dienst doorbrengen. Hij heeft weinig op met het ruwe kazerneleven en het geestdodende exerceren; als het even kon las hij of luisterde naar muziek. 'Ik telde de weken, de dagen en de uren af tot ik verlost zou zijn van de vuiligheid en primitiviteit van de barakken. Gelukkig was er soms een beetje tijd om te studeren'.¹ De contacten met medestudenten, ook op de legerplaats, de colleges, de discussies waaraan Otto's theologie-docent dr. Frank ook regelmatig deelnam, noemde hij 'open en energiek'. Rudolf verlangde ernaar om echt te gaan studeren maar had eigenlijk geen idee hoe hij dat moest aanpakken. Zijn oudere vrienden van wie hij dit wou leren waren naar Göttingen vertrokken.

Wanneer de twintigjarige Rudolf dan eindelijk rond Pasen 1889 met studeren kan beginnen staat hij voor de keus zijn vrienden te volgen naar Göttingen om daar de juiste studiehouding te vinden, of alleen in Erlangen achter te blijven. Zomer 1889 begint hij in Göttingen. Hoewel hij erheen gaat met de intentie zich schrap te zetten tegen de moderne richting, erkent hij: Door de studie die ik gedurende een half jaar in Göttingen volgde, begon niet alleen een nieuw hoofdstuk wat mijn theologische opvattingen betreft, maar ook in mijn leven'.²

1 In het zomersemester 1888 schreef Otto zich in voor *Psalms*, met August Köhler († 1897). In het wintersemester 1888/'89 deed hij *Kerkgeschiedenis* met Theodor von Kolde († 1913), een archeologisch seminar over christelijke kunst met Albert Hauck († 1918), *Filosofiegeschiedenis* met Leonhard Rabus († 1916) en *De theorie van Darwin* met Emil Selenka († 1902), professor in de biologie en vergelijkende anatomie.

2 'Mit diesem Göttinger Semester begann ein neuer Abschnitt meines theologischen Anschauens nicht nur, sondern meines Lebens'. Vgl. Boeke 1957, p. 68; gecit. in D. Mok: *Rudolf Otto; Een wijze uit het westen*, Amsterdam, 2001. ('Der Begriff der Religionswissenschaft ist in Göttingen geprägt worden.')

In dit eerste volle semester noemt Otto een college Christelijke Apologetiek van Hermann Schultz († 1903), dat diepe indruk op hem maakte.¹ Hij volgt colleges van Rudolf Smend († 1913) en maakt kennis met een andere kijk op het Oude Testament. Geleidelijk krijgt Otto meer waardering voor vernieuwende inzichten en raakt er wel van overtuigd dat ze gebaseerd zijn op serieuze studie. Hij verlaat zijn oude vertrouwde standpunten echter niet.² Otto maakt in die tijd ook een langverwachte reis naar Engeland. De vele kleine gemeenschappen leren hem dat er meerdere wegen leiden naar christelijk inzicht. Hoewel hij schrijft dat ‘geen van deze mij beter bevallen dan ons eigen’, ontwikkelt hij een warme sympathie voor de eenvoud en oprechtheid van bijvoorbeeld de Quakers.³

Op 7 november keert Rudolf Otto terug naar Erlangen. Bij Reinhold Seeberg († 1935) volgt hij colleges over Schleiermacher. Otto raakt onder de indruk van de Systematische Theologie van Franz H. R. Frank van de Erlanger Schule. Deze probeerde recht te doen aan zowel de subjectieve als de objectieve pool van het geloof. Hier ligt de wortel van Otto’s nadruk op de niet-rationele en rationele basis van religie. Zijn conservatieve houding tegenover de Schrift aarzelde ten overstaan van Franks vrijzinniger benadering en überhaupt van zijn veel meer subjectieve benadering.

Dan ontstaat er een crisis in Otto’s theologische ontwikkeling. Hij breekt met zijn eigen conservatisme en met het merendeel van zijn docenten.

‘Ik verloor de grond onder mijn voeten. Dat was het einde van mijn studie in Erlangen. Ik was er niet zozeer heen gegaan om de waarheid te zoeken maar om de beste argumenten te bestuderen om het geloof te verdedigen. Ik ging er weg met het besluit om de waarheid te zoeken, zelfs als ik daarbij het risico zou lopen sie nicht in Christo zu finden.’⁴

-
- 1 Omdat Schultz zijn Apologetik in 1894 publiceerde, zal Otto erover gehoord hebben.
  - 2 Gregory D. Alles: *Rudolf Otto; Autobiographical and social essays*, Mouton de Gruyter, Berlijn/New York 1996, pp. 56.
  - 3 In 1929 schrijft Otto een *Zum Geleit* bij de Quaker-uitgave *Vom Sinn und Endzweck des Lebens* (SEL), en als bijlage bij *Das Heilige* schrijft hij een essay over de *Zwijgende Eredienst*.
  - 4 Schinzer, *Rudolf Otto*, p. 4 en HS. Vita d.d. 29 december 1891.

Van november 1889 tot het voorjaar van 1891 studeert Otto in Beieren. Hij heeft er niet gevonden wat hij oorspronkelijk zocht. ‘Alleen de historische feiten kunnen het antwoord geven op wat ik zoek, mijn eerste taak is om deze feiten zuiver en duidelijk te begrijpen, voorzover dat mogelijk is voor een tweedejaarsstudent.’¹ Op 23 april 1891 schrijft hij zich opnieuw in te Göttingen (Theologie en Filosofie) en blijft daar studeren tot 1899. Otto volgt Smends colleges Oude Testament en in aanvulling daarop colleges over Jesaja. Schultz is Otto’s docent Dogmatiek.

In die periode ontstond ook zijn bijzondere band met Theodor Häring, een volgeling van A. Ritschl. Otto was zowel van Härings persoonlijke kwaliteiten onder de indruk als van zijn academisch werk. Otto wilde zich die kwaliteiten eigen maken: zorgvuldigheid in oordeel, het kunnen invoelen van verschillende gezichtspunten en respect tegenover andersdenkenden. Vijfentwintig jaar later draagt Otto *Das Heilige* aan hem op.²

Van 1891 tot 1898 lijkt Otto zich meer en meer te distantiëren van elk eng-geestig confessionalisme als van een te vergaande betrokkenheid bij de mainstream theologie van de school van Ritschl. Hij begon zich te interesseren voor kunst, geschiedenis, muziek en bouwkunst, onderwerpen die aanzienlijke invloed zouden uitoefenen op zijn studie van de religie.³

---

1 HS. Vita d.d. 29 december 1891.

2 G. D. Alles, *Rudolf Otto* 1996, p. 58.

3 Vgl. Rudolf Otto, *Das Leere in der Baukunst des Islam* en *Das Numinose in buddhistischem Bildwerk*, in *Aufsätze das Numinose betreffend*, Verlag Friedrich Andreas Perthes A.-G., Stuttgart/Gotha 1923, pp. 108-13, 114-18; en *The Idea of the Holy* (Oxford U.P., 1958) pp. 65-71. Otto schreef geen aparte essays over christelijke kunst. Benz meldt dat Otto daarover wel mondelinge analyses gaf voor zijn persoonlijke vrienden. Zie Ernst Benz, ‘Rudolf Otto in zijn betekenis voor het onderzoek van de kerkgeschiedenis’, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 56 (1937) p. 396. – De weerklink van Otto’s visie op het numineuze in de kunst is terug te vinden in bv. *Wegen en grenzen* van G. v.d. Leeuw (1932) en in het essay *Kunst en religie* van de kunsthistoricus en theoloog A. Bodar, NRC Handelsblad 19 III 94.

In het najaar van 1891 maakt Otto met twee medestudenten een reis naar Griekenland. Hij schrijft een brief naar zijn oudste zuster Julie en haar man, de Peiner apotheker Otto Gehrich. Vijftig jaar later, 3-V-1941, publiceert *Die christliche Welt* fragmenten uit die brief. Waarom deze gedeelten zijn gekozen is een raadsel. Wellicht zag de redactie hierin een voorafscha-duwing van zijn latere noties over de *numineuze ervaring*?¹ – Over deze reis is verder niets te vinden in zijn *c.v.* We lezen: ‘Over mijn opleiding heb ik weinig te melden’. Hij noemt zijn docenten en de colleges die hij volgde. Hij waardeert de steun van Frank, Seeberg, Häring en Karl Knoke, profes-sor in de *Praktische Theologie*. – Ten slotte schrijft Otto in zijn *Vitæ*:

‘Mijn eigen werk was eigenlijk onsystematisch, met name voor ik naar Göttingen kwam, maar daarna ook wel. Ik schreef me in voor van alles en nog wat en eerlijk gezegd, ik maakte niets af. Ik verdiepte me terloops in veel bijvakken: *Kunstgeschichte* bij de professoren Hauck en Wieseler, en *Musiktheorie* bij Oechsler en Freiberg². Ik studeerde een jaar *Arabisch* en een beetje *Aramees* bij professor Spiegel en een halfjaar *Semitische grammatica* bij De Lagarde.³ – In m’n eigen tijd hield ik me met allerlei verschil-lende onderwerpen bezig. Natuurlijk kon ik al die dingen nauwelijks op de juiste manier bestuderen en uiteindelijk, op het vriendelijke advies van De Lagarde, besloot ik al die secundaire studies uit te stellen zodat ik me kon concentreren op de examenvoorbereiding. Helaas heb ik dat te laat gedaan. Ik was begonnen met wat ik eerder nagelaten had. De zoek-tocht naar een deugdelijk toekomstperspectief motiveerde me niet om specifieke kennis ordentelijk aan te leren. Vroeger was het al lastig voor me om te leren en dit vast te houden en de laatste jaren is dat alleen maar

1 Alles 1996, pp. 100–101. Otto’s reisverslag is gecatalogiseerd als HS. 797/566.

2 Friedrich Wieseler († 1892) was archeoloog, Johann Elias Oechsler († 1917) muziekdo-cent en Otto Freiberg († 1920) musicoloog en directeur van het Conservatorium, allen aan de Universiteit van Göttingen. Vgl. Alles 1996, p. 59.

3 Friedrich Spiegel († 1905) was oriëntalist aan de universiteit van Erlangen en specialist in Iraanse talen en de leer van Zarathoestra. Paul Anton de Lagarde († 1891), professor Oriëntaalse talen in Göttingen en een notoire Duitse nationalist en antisemiet.

erger geworden. Als het al niet slecht is, is het in elk geval zo onpraktisch dat ik amper vooruitgang boekte in alles wat mijn geheugen machtig moest worden.

Ondanks deze omstandigheid en mijn besef dat mijn kennis tekortschiet, heb ik besloten om me aanstaande Pasen aan het examen te wagen (der Hilfe Christi u. der Milde der Hochw. Herrn Examinanten mich befehlend) und bitte hiermit gehorsamst um gefällige Zulassung.’

Hildesheim, 29 december 1891

Rudolf Otto, student Theologie

In zijn curriculum vitae ‘Rudolf Otto, privatdozent aan de Theologische Fakultät van de George-August-Universität, Göttingen’ (1898) schrijft hij vervolgens:

‘Mijn eerste theologische examen heb ik medio april 1892 gehaald en de tweede rond Kerstmis 1894. Tussen deze twee examens door heb ik zes maanden als predikant doorgebracht bij de Duitse Evangelische Gemeente in Cannes en ik nam twee jaar deel aan werkcolleges in Erichsburg.’¹

Rond Pasen 1895 onderneemt de 26-jarige Rudolf een reis naar Egypte, Palestina en Athos in het Osmaanse Macedonië. Dat had waarschijnlijk te maken met zijn studie van het Aramees en Arabisch. Een van zijn reisgenoten is Karl Thimme († 1949), met wie hij eerder Corfu en het Griekse vasteland had bezocht. Otto betaalde de reis uit zijn geërfde vermogen.²

1 Een herinnering van Emil So is bewaard gebleven: ‘In der alten stattlichen Burg, im Jahre 1528 von Herzog Erich dem Älteren erbaut, war ein Predigerseminar eingerichtet für zwölf Kandidaten, die sich hier zwei Jahre auf die 2. Prüfung vorbereiteten. Im Volksmunde hießen sie die ‘zwölf Apostel’. Und siehe da: Eines Tages erschien unter den Aposteln auch Rudolf Otto. Die Überraschung und die Freude des Wiedersehens waren gleich groß. In diesen zwei Jahren haben wir uns fast täglich gesehen.’ HS. 797:579, p. 4 e.v. – Het was een opleiding voor kandidaat-geestelijken, georganiseerd door de kerk; vgl. Alles 1996, p. 60 en Schinzer 1971, p. 7.

2 Brief aan Wilhelm Thimme († 1966), de jongere broer van Karl, 26 augustus 1903, HS. 797:7, gedeeltelijk overgenomen in *Erinnerungen an Rudolf Otto*, HS. 797:577, 16-17. G. D. Alles, 1996, p. 103: ‘Among other things, the letter gives intriguing hints, but little more, of Otto’s involvement with the Nationalsozialer Verein.’ Vgl. Schinzer p. 7.

Vanuit Leipzig vertrekt Rudolf Otto naar Wenen, reist over Venetië naar Triëst en van daaruit vaart hij naar Alexandrië. Op 12 maart 1895 bereikt hij Caïro waar hij tien dagen verblijft en kennis maakt met de Koptische orthodoxie. Hij was diep onder de indruk van de ongeunstelde esthetiek van hun liturgie. Hij schrijft: ‘Het was alsof een tafereel uit het leven van de oorspronkelijke kerk zich voor mijn ogen afspeelde.’¹

Otto's eerste ontmoeting met de islam zijn de dansende derwisjen in Caïro. Hij steekt zijn afschuw voor de commerciële kant ervan niet onder stoelen of banken. Het is hem een Gräuël dat er voor deze Andacht betaald moet worden met Bakschisch. Otto's beschrijving van de rituelen is levendig en zorgvuldig. Het is een voorproefje van zijn fenomenologische aanpak die later uit zijn boeken zal blijken. In het licht van zijn latere aanpak om theologie als Gefühlsanalyse te beoefenen is Otto's slotopmerking veelzeggend: ‘Het is een onbeschrijfelijk schouwspel, angesichts dessen man vor aller Methodik des religiösen Gefühl bange werden kann. Theoretisch als systematiek van het religieuze gevoel en praktisch in zijn liturgische aanwijzingen, probeert hij later het religieuze gevoel te integreren in de religieuze beleving.’²

In deze derwisj-ervaring, en ook al zijn latere religieuze ontmoetingen, probeert Otto niet alleen goed te observeren en te analyseren, maar zich ook in te leven om zo, als het ware, de diepte van het geloof te peilen en zelf te ervaren wat het teweegbrengt. Over de islam schrijft hij in *Het heilige*:

Het speciale van de islam is, dat de rationele en ethische kant van het godsbegrip vanaf het begin nooit tot zo'n vaste en duidelijke uitdrukking is gekomen als in het joden- en christendom.

Het numineuze in Allah is zonder meer zwaarwegend. Men verwijt de islam dat de morele eis hier het karakter van het 'toevallige' wilsbesluit van Allah draagt. Dit verwijt is juist. Het heeft echter niets te maken met toeval. Het kan beter worden verklaard vanuit het gegeven dat het numineus-irrationele in Allah veel sterker is dan het moreel-rationele aspect en daardoor dus nog niet voldoende geschematiseerd en gematigd is.

1 Otto Archive (OA) 352, p. 16.

2 Ibid., pp. 21-22/HS. 797:580, p. 54b.

Daarvanuit kunnen dan ook de fanatieke trekken van deze religie worden verklaard. Een sterk bewogen, ‘ijverend’ gevoel van het *numen*, zonder de matiging door de rationele aspecten is nu precies de kern van het echte fanatisme, voor zover men dit woord niet in zijn huidige gesecculariseerde, triviale, maar in zijn oorspronkelijke betekenis gebruikt die de hartstochtelijkheid van de numineuze ‘ijver’ op het oog heeft.¹

Tijdens de gehele reis toont Otto zijn interesse voor alle soorten van religieuze expressie die later zijn *weerslag* zal krijgen in zijn werk. Uit de vele reisbrieven blijkt zijn gevoeligheid voor en waardering van zijn omgeving, en zijn inlevingsvermogen voor de mensen die hij ontmoet. Altijd is er iets van de *Gegenwärtigkeit* van het heilige voelbaar en is te bespeuren hoe Otto geraakt wordt door deze *majestas*. Op deze reis ervoer Otto twee afzonderlijke ervaringen van de *grandeur*, verhevenheid en het mysterieuze van het universum. Bij zijn bezoek aan de piramiden in 1895 tekent hij aan: ‘Hier is de tijd versteend tot eeuwigheid’.² Met zijn oog voor de menselijke nietigheid schrijft hij in een onbewaakt moment aan een vriend: ‘...dit stuur ik je met veel groeten vanaf de borstkas van Ramses de Grote waar ik op nu even op lig’.³

Al in 1909 breekt Otto in *Religionsphilosophie* een lans voor ‘het algemene gevoel van de grondeloze diepte en van het bestaansmysterie’.^{3a} De sleutelwoorden zijn vermoeden of voorgevoel (*Ahnung*⁴), geestdrift (*Begeisterung*), berusting (*Ergabung*) en meditatieve aandachtigheid of godsyrucht (*Andacht*).

1 *Het heilige*, Amsterdam 2012, p. 208-209.

2 ‘Die Zeit hat sich hier zur Ewigkeit versteinert’, HS. OA, gecit. in Rudolf Boeke: *Divinatie*, met name bij Rudolf Otto, Leeuwarden 1957, p. 69.

3 ‘...dies sende ich dir mit vielen Grüßen von der Brust Ramses des Groszen ab, auf der ich eben liege’, *Ibidem*.

3^a ‘...Gefühl der Abgründigkeit und des Geheimnisses von Dasein und Welt überhaupt’.

4 Eine nur aus Gefühlen ohne bestimmten Begriff entspringende Überzeugung von der Realität des Übersinnlichen, die uns einen Reflex des Wesens der Dinge in den Erscheinungen gibt, deren ewigen Sinn und zweckvollen Zusammenhang sie im Schönen und Erhabenen der Natur erfaßt. Die Ahnung ist auch das Organ der Religion. (Rudolf Eisler: *Handwörterbuch der Philosophie*, Berlijn 1922.)

‘Dit gevoel drong zich in alle levendigheid aan mij op in het avondlijke zwijgen van het woestijnzand tegenover de ontzaglijke Sfinx van Gizeh en zijn in de oneindigheid starende ogen’.¹ – Acht jaar later schrijft hij in *Das Heilige*: ‘Dat de bouwmeesters van deze machtige Sfinx van Gizeh, die het gevoel voor het verhevene en de daarmee gepaard gaande numineuze aspecten bijna als mechanische reflex uit de ziel laten opflikkeren, zichzelf ook van dit plechtstatige effect bewust waren en dit ook in gedachten hadden, staat buiten kijf’.²

Op 25 maart vertrekken Otto *c.s.* via Port Said en Jaffa naar Palestina. Vrij snel na aankomst vertrekken ze per ezel voor een driedaagse tocht naar de Dode Zee. Tijdens deze reis ervaart hij heel intens iets van de verhevenheid der schepping in een driedubbele regenboog door de ondergaande zon:

‘Ik had mijn vrienden vooruit laten rijden terwijl een andere groep van het gezelschap wat achterop raakte. De avond viel. We hadden afscheid genomen van de elegante monniken van het hospitium van het Johanesklooster. Het geluid van de klokken die echoden als in een groet werd zachter en stierf langzaam, weg. De zon ging onder en de schaduwen werden langer en strekten zich uit over de vlakte. De lange keten en de hoge pieken van de bergen van Judea doemden voor ons op, scherp afgetekend tegen de gouden westelijke hemel. Links in de verte lag het oppervlak van de Dode Zee. Op de achtergrond vormde het gebergte van Moab een schouwspel van een onbeschrijflijke schoonheid. Geweldige massa’s donkere wolken hadden zich erboven verzameld. Hier en daar werden ze uitgelicht door de reflectie van de ondergaande zon. Vlak naast een van de hoogste pieken verscheen daar een regenboog van een wonderbaarlijke schittering met de meest delicate kleuren met steeds meer schittering die zich aftekende tegen de donkerste wolken. Vlakbij was er nog een met de kleuren omgekeerd, en ten slotte rondom beide nog een derde, van een schitterend en teer weefsel. Deze schittering blijft, tot de zon geleidelijk vervaagt en langzaam verdwijnt.

1 *Religionsphilosophie*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1909, p. 116; cf. pp. 73-125.

2 *Het heilige* p. 178.

Vóór ons, in het westen is het hemelgewelf oogstrelend blauw en einde-loos diep. Het wordt donker en vanuit zijn diepte lichten de sterren op. Op zulke momenten wordt de verdeelde geest opgenomen in 'het geheel van het zijnde' (*da sammelt sich der zerstreute Sinn und wird inne wo er ist*).¹

Hier klinkt duidelijk de romantische tendens door waarin, als reactie op de rationaliteit van de Verlichting, gevoel en verbeelding op de voorgrond treden, en het ligt in de lijn van Schleiermachers notie van *Anschauung*.² Het duidt al op de innige relatie die Otto later ziet tussen de ervaring van het verhevene in de natuur en de ervaring van het heilige.³

Na een tocht langs het Meer van Galilea en Nazareth vertrekt Otto via Haifa, Beiroet, Smyrna en Lemnos naar Macedonië voor een verblijf van 6 tot 16 mei. Op de berg Athos wil hij van klooster naar klooster trekken, kerken bestuderen, handschriften en afbeeldingen bekijken, kerkdiensten meevieren en kloosterlucht inademen.⁴ Hij geniet van bergen, bossen, zee en de religieuze sfeer. Hem wordt ondermeer de wondergordel van de Maagd Maria getoond. Op de vraag of er nog steeds wonderen gebeuren, antwoordt een oude man: *Wanneer een mens, die aan niets anders denkt dan aan eten en drinken, die liegt en slecht is, ineens anders wordt, goed en vroom, en naar God vraagt, is dat geen wonder?*

1 OA 352, p. 36; vgl. Philip C. Almond 1984, p. 14 en Rudolph Boeke 1957, p. 69-70.

2 Een centrale zin in Schleiermachers *Redevoeringen* zegt dat 'religie geen denken of handelen is, maar Gefühl en Anschauung' (§ 50). Dit woord duidt meestal op het ken-element in de menselijke eenheidservaring met een object. Het is meer een passief kennen, een ontroering en het zich opgenomen voelen in het geheel van het zijnde.

3 Vgl. *Religionsphilosophie*, p. 120 (Eng. vert. p. 142): *Das Erleben des Erhabenen trägt den Charakter der Ahnung des Unausprechlichen, der Subsumtion unter die religiösen Ideen so unwidersprechlich an sich daß darüber auch wohl nie Streit gewesen ist*. In *Het heilige* schrijft hij: *De innige en duurzame verbinding van die beide in alle hogere religies wijst er op dat ook het verhevene een echt 'schema' is van het heilige*. Zie ook hoofdstuk 11, § 2 Indirecte middelen.

4 *Von Kloster zu Kloster wandern, Kirchen studieren, Handschriften und Bilder betrachten, Liturgien mitfeiern, Mönchsluft atmen*.

Typierend voor zijn beleven van de divinatorische verheffing van de geest is zijn tocht naar de Panagia-kapel zo'n 1500 meter boven de zeespiegel. Op weg daarheen, naar de top van de berg Athos, ziet hij, omkijkend, in de verte de Olympus liggen. Elke voetstap omhoog moet hij vast in de bevroren korst zetten, anders suist hij absoluut op het steile, gladde vlak de diepte in. Wanneer hij zo hoog geklommen is als hij maar kan, komt hij in een kolkende wolkenzee. De top kan hij klimmend niet bereiken. Maar wanneer hij later beneden is scheidt hij zich van de groep, blinkt daar hoog boven op de hoogste spits, klein als een punt, het witte kerkje van de Verheerlijking Christi. Imposant rijzen de simpele, grootse lijnen uit de zee op, tot de drievoudige kruin zich verenigt, waarvan het midden toch weer hoog boven haar zijden uitstijgt tot een eenzame, vrije grootheid in het hemelruim.¹

ATHOS, 1895

Karl Thimme (L)

Heinrich Hackmann (M)

Rudolf Otto (R)

Rudolf Otto's eerste publicatie was een *Briefe von einer Reise nach Ägypten, Jerusalem und dem Berge Athos um Ostern 1895*.

Deze brief verscheen in 1897 in zestien afleveringen in *Der Hannoversche Sonntagsbote, Evangelisch-lutherisches Volksblatt für Stadt und Land*.

Foto: Rudolf Otto Archive, Marburg

¹ Boeke 1957, p. 70.

De echo's van deze reis klinken door in Otto's latere zoektocht naar een methodologie van religieuze ervaring en piëteit. In dezelfde ademtocht rekent hij af met alles wat riekt naar een emotionele methodiek. Deze *exercitia*, dit vertroetelen, (hij noemt een aantal sektarische voorbeelden) leidt tot religieuze dweperij, 'katholicisme'¹ en 'fanatisme'.²

'Van Michaeli 1895 tot Michaeli 1897 was ik Inspektor van het studentenhuus in Göttingen.³ Pfingsten 1898 deed ik examen voor de graad van licentiaat na het voorleggen van een dissertatie met als titel *Geist und Wort nach Luther*. Op 9 juli was ik doctorandus in de Theologie. Mijn theologische ontwikkeling is beïnvloed door mijn leermeesters Häring, Schulz en Smend.⁴

Voor zijn academische graad verdedigt hij achttien stellingen. Zijn opposanten zijn A. Rahlfs († 1935) en Wilhelm Heitmüller († 1926).

De eerste these luidde: 'Ruach Jahveh' (Adem Gods) is geen vastomlijnd of éénduidig begrip. Enerzijds wordt daarmee de goddelijke invloed op het innerlijk van de mens aangeduid. Dit leidt voornamelijk tot profetische bezieling, maar ook tot godsdienstige activiteiten en eigenschappen. Anderzijds is hij de goddelijke, scheppende energie, het beginsel van het leven in de creatuur, alsook het goddelijk leiderschap en goddelijk beleven. De twaalfde stelling was kort en krachtig: De zuiverder titel voor de reformatorische gedachte van *justificatio* is: *libertas christiana*.

De tweede tot de zevende stelling gingen over Luthers opvatting van Woord en Geest. Die werkt Otto uit in zijn dissertatie: Een soort inspiratie naast- of vóór het Woord, zoals de *illuminatio* in strikte zin zou moeten zijn, valt geheel buiten de lutherse gedachte. Met en door het Woord verlicht de Heilige Geest het hart.⁵

1 NB: De Italiaanse vertaling van *Das Heilige* (Il sacro 1926) is van de hand van de geëxcommuniceerde Ernesto Buonaiuti; vgl. E. Benz (hgg), *Die exkommunizierte Kirche*, Zürich 1966.

2 Friedrich Thimme (red.): *Die Missionpflicht der Kirche in Revolution und Kirche*, 1919, pp. 273-300; in 1925 herdrukt als hoofdstuk 1 in *Zur Erneuerung und Ausgestaltung des Gottesdienstes*. Het is Otto's hoofdwerk over liturgische vernieuwing.

3 In Jeruzalem verneemt hij van zijn aanstelling: '...ganz freundlichen Antwort bekommen'.

4 Curriculum vitae, juli 1898 'van de doctorandus in de Theologie, Karl Louis Rudolf Otto'.

5 *Geist und Wort nach Luther*, Druck der Univ.-Buchdruckerei von E. A. Huth 1898, p. 31, 36.

De studie werd nog hetzelfde jaar gepubliceerd als *Die Anschauung vom heiligen Geiste bei Luther*.¹ Rudolf Otto was opgevoed en opgeleid in de lutherse traditie. Het is niet verrassend dat het gedachtegoed van Luther en meer nog diens persoonlijke ervaring een beduidende invloed op hem had. Otto deed vaak een beroep op Luther om steun te vinden voor zijn eigen inzichten. Vaak geeft hij frisse interpretaties van de aard en context van Luthers werk. Bovendien zou het begrip 'Geest' dat Otto in dit werk ontwikkelde niet alleen een zekere rol spelen in *Het heilige*, maar ook in Otto's latere begrip van mystiek en van de vroege christelijke eschatologie. In dit boek klinkt nog weinig door van Otto's reiservaringen. Koel en afstandelijk wordt de 'geest' psychologisch begrijpelijk gemaakt. Toch oefent Otto zich al hier in de aandacht voor de 'geest'. De geest (*Pneuma*) wordt uiteindelijk een kernbegrip van zijn theologie.²

Na een proefcollege voor de verzamelde *Theologische Fakultät* op 10 juli 1897 verkreeg Otto al toestemming om twee jaar les te geven als *Privatdozent* in de *Systematische Theologie*. In 1899 krijgt hij een vaste benoeming in Göttingen. Tot 1904 ging zijn werk verder in een aantal verschillende maar aan elkaar gerelateerde richtingen. In 1899 brengt Otto de jubileumuitgave van Schleiermachers *Über die Religion* uit 'in ihrer ursprünglichen Gestalt'.³ Schleiermacher heeft de tekst verschillende keren vrij ingrijpend gewijzigd. De woordkeus is voorzichtiger geworden en hij hield meer rekening met de tradities van de kerk.⁴ Deze tekst waarmee de jeugdige Schleiermacher met overrompelende trefzekerheid velen in 1799 verraste is ook gebruikt voor de Nederlandse vertaling van dr. Ad A. Willems uit 1990.

-
- 1 'Eine historisch-dogmatische Untersuchung', Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1898. De opdracht: 'Karoline Otto, geb. Reubke, meiner Mutter, zum siebzigsten Geburtstag.'
  - 2 Schinzer 1971, p. 11. Vgl. *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numinis)*, C. H. Beck, München 1932, p. 32 en *Sünde und Urschuld (SU)*, München, 1932, p. 63 e.v.
  - 3 F. Schleiermacher, *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1899. Bultmann noemt Otto's 'Hinweise völlig irreführend'.
  - 4 NB: Otto zelf veranderde in *Das Heilige* na de 16^e druk 'Ausgeburt' in 'Erzeugnis'.

'Rudolf Otto zet in 1917 Schleiermachers traditie op eigen wijze voort met zijn meesterwerk *Das Heilige*, waarin hij het eigene van religie omschrijft als het huiveringwekkende en fascinerende *Ganz Andere*, Numineuze en *Heilige*. Zo kan hij ook recht doen aan allerlei vreemde en 'onverenigbare' verschijnselen van religie waarvoor de negentiende-eeuwse traditie als regel geen orgaan had.'¹

Ds. J. W. Dippel, die in 1928 *Het heilige* vertaalde, schrijft over een vrouw die 't liefste kerkte bij dominees die haar aan het huilen brachten.

'Zij is blijkbaar uit hetzelfde psychische hout gesneden als de Kersteniaane visser, die in de prediking de donder van het oordeel prachtig vindt, want we motte gesloage worden! Vroomheid is een woord dat lastig is te definiëren, maar in zijn onbestemdheid precies uitdrukt wat de Zeeuwse christen als het hoogste goed waardeert. Hij is het instinctief eens met de beroemde en beruchte uitspraak van Schleiermacher: *Religion ist schlechthiniges Abhängigkeitsgefühl*. En Goethes woord: *Gefühl ist alles, Name ist Schall und Rauch*, zou hier een psalm kunnen zijn.'²

In 1903 volgt een essay over Schleiermachers herontdekking van de religieuze essentie.³ Dit was al in 1901 voorafgegaan door *Het leven en werk van Jezus*⁴. Dit werk is stevig verankerd in de traditie van Kants Religie binnen de grenzen van de zuivere Rede, en uitgewerkt in het kader van het 19^e eeuwse streven meer te weten over het echte leven van de historische Jezus. Van al zijn werken draagt dit werk het duidelijkst het stempel van Ritschl.

1 H. Berkhof *Christelijk geloof* Nijkerk 1973, p. 11, vgl. RS 1951, p. 25: 'Schleiermacher redivivus'.

2 *Bundel in Zeeland en Middelburg*, 1930.

3 Rudolf Otto, 'Wie Schleiermacher die Religion wiederentdeckte,' in *Die christliche Welt* (CW) № 17, (1903); Engelse vert.: *How Schleiermacher rediscovered the Sensus Numinis*, in *Religious Essays*, (O.U.P., Londen 1931), pp. 68-77. Cf. ook een wat gewijzigde versie o.d.t. *Der neue Aufbruch des Sensus Numinis bei Schleiermacher*, in *SU*, 1932, pp. 132-139.

4 Rudolf Otto, *Die historisch-kritische Auffassung vom Leben und Wirken Jesu*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1901. Engelse vert.: *The Life and Ministry of Jesus*, Chicago 1908. In *DH*⁵ Kap. 21 verwijst Otto ernaar. Later naar *SU VIII* en *RGM*¹, vgl. *Aufsätze* p. 154.

Het was door dit boekje, waarin Otto het belang van Jezus niet zoekt in een religieuze verandering maar in zijn ethische appèl, dat hij werd uitgesloten van een volledig professoraat vanwege de Lutherse kerk. Het raakt hem diep. Volgens zijn zus Johanne heeft Rudolf in z'n laatste jaren als docent in Göttingen overwogen de theologie te verlaten om in het buitenland pastoraal werk te gaan doen. Hij was een zenuwzinking nabij. Ernst Troeltsch stak hem per brief een hart onder de riem. In antwoord op een brief waarin Otto hem vraagt hem te mogen bezoeken om zijn toekomst met hem te bespreken, schrijft Troeltsch: 'Bovenalles moet je nu jezelf blijven en je afvragen wat je echt wilt, los van wat voor theologie dan ook. Als het niet goed gaat, dan moet je iets anders gaan doen. Besteed nu alleen aandacht aan innerlijke rust en de kracht van de innerlijke mens.'¹

Otto blijft uiteindelijk theoloog en in 1904 wordt hij buitengewoon hoogleraar. Hij houdt zich veel met natuurkundige vraagstukken bezig. In de zomer van 1905 laat hij zich in de medische faculteit inschrijven als student in de experimentele natuurkunde. Hij zal tot 1914 in Göttingen blijven. Pas toen het veto door het Konsistorium in Berlijn was ingetrokken mocht hij, als *Liberaler*, in 1915 een volledige leerstoel bekleden in Breslau. Voordat zijn tweede boek verschijnt heeft Otto inmiddels negen artikelen op zijn naam staan, o.a. over Schleiermacher, Darwin, het Oude Testament en levensbeschouwelijke visies. Met *Natuurlijk en religieus wereldbeeld* verkrijgt Otto *summa cum laude* de graad van doctor in de filosofie.² In dit boek probeert hij de autonomie van de religie tegenover de natuurwetenschappen te funderen vanuit het standpunt van Kants transcendente idealisme. Geleidelijk treedt hij meer naar voren. Op 2 augustus 1907 wordt hem het eredoctoraat in de godgeleerdheid toegekend door de *Justus Liebig-Universität Gießen*. In 1915 tot hoogleraar benoemd in Breslau, vertrekt hij vandaar drie jaar later als opvolger van Wilhelm Herrmann naar Marburg. In die periode maakt hij zijn internationale reputatie waar.

1 Ernst Troeltsch aan Rudolf Otto, 17 november 1904 (HS. 797:800).

2 Rudolf Otto, *Naturalistische und Religiöse Weltansicht*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1904; Engelse vertaling: *Naturalism and Religion*, Williams & Norgate, Londen 1907.

Rudolf Otto pakt het Jezus-probleem pas weer op in zijn latere carrière. Hij zou zijn eerdere ideeën over het vroege christendom ingrijpend wijzigen in zijn laatste grote werk, *Het koninkrijk van God en de Mensenzoon*¹.

‘Het allerbelangrijkste is misschien wel Rudolf Otto’s laatste werk, waarin de godsdiensthistorie op het christendom werd toegepast op een wijze, waarvan de zgn. *religionsschichtliche Schule* en haar bestrijders ooit hadden gedroomd.’²

Elders besluit Van der Leeuw een bespreking van ‘het prachtige boek van Rudolf Otto’ met woorden van Thompson: *Fear wist not to evade as Love wist to pursue*.³

TERZIJDJE —

‘Thompson slaagde erin zijn mystieke katholicisme te verenigen met een leven als zwerver en opiumverslaafde en schreef *The Hound of Heaven*, een relaas van zijn angsthazige vlucht voor de Goddelijke Jachthond. In een gedicht vol oudtestamentische herhaling vlucht hij door de nachten en de dagen, door de poorten van de jaren, door de labyrintische wegen van zijn eigen denken, en tracht hij zich te verbergen in een mist van tranen – tot hij in zijn wanhoop een andere vluchtroute zoekt: *Across the margent of the world I fled / And troubled the gold gateways of the stars*.’⁴

In de begintijd van zijn nieuwe positie in Göttingen ontdekte Otto de filosofie die voor hem de sleutel vormde tot het begrip van de religie: het kantianisme van Jakob Fries. Het Friesianisme beleefde in Göttingen een soort van renaissance, net als het kantianisme in andere delen van Duitsland. Dat kwam vooral door het kundig leiderschap van Leonard Nelson.

1 Rudolf Otto, *Reich Gottes und Menschensohn; Ein religionsgeschichtlicher Versuch* (RGM), C. H. Beck, München 1934. Vlak voor zijn dood heeft Otto de revisie t.b.v. de 2^e druk overhandigd aan Heinrich Frick. De uitgave is begeleid door prof. dr. Theodor Siegfried. Eng. vert.: *The Kingdom of God and the Son of Man*, 2^e druk bij Starr King Press, Boston 1957.

2 Gerardus van der Leeuw, *Rudolf Otto † in Nieuwe Theologische Studiën*, jg. 20 № 6, 1936.

3 Francis Thompson: *The Hound of Heaven*, 1883.

4 Kasper Nijssen (1987), winnaar van de *Anëla-scriptieprijs* 2011, in *Voorbij de randen van de wereld*.

Hij en tal van gelijkgestemde collega's deden hun best om Otto over te halen tot hun neo-Friesiaanse standpunt.¹ In 1909 publiceerde hij het standaard tekstboek voor deze filosofische richting.²

'Rudolf Otto bezat een uitgebreide kennis op het gebied van natuurwetenschap, filosofie, godsdienstgeschiedenis³ en theologie. Als wijsgeer was hij kantiaan en aanhanger van Schleiermacher, naar de interpretatie van Jakob Fries. Zodoende grensde hij aan de ene kant de naturalistische wereldbeschouwing af tegen het godsdienstige en legde hij anderzijds de nadruk op het irrationele karakter van godsdienstige ervaringen.'⁴

Hoewel Otto zich later zal ontwikkelen tot voorbij de positie van Fries, heeft hij die nooit echt verworpen, hoewel hij haar later eerder impliciet veronderstelt dan haar expliciet belijdt. Zijn gehele carrière ziet hij haar als de geëigende filosofische fundering van de godsdienstwetenschap.⁵

'Rudolf Otto heeft in Religionsphilosophie zijn denken verbonden aan Fries en via deze aan Kant. Toch zijn het vooral Schleiermacher en Goethe die op hem hebben ingewerkt en hem principieel hebben beheerst.'⁶

1 Schinzer, *Rudolf Otto*, p. 15.

2 Rudolf Otto, *Kantisch-Friesische Religionsphilosophie*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1909. Engelse vertaling: *The Philosophy of Religion*, Williams & Norgate, Londen 1931.

3 Vgl. G. van der Leeuw, *Rudolf Otto und die Religionsgeschichte*, 1938; G. Mensching, *Otto's religionsgeschichtliche Arbeit*, 1938; Heiler 1951; W. Haubold, *Die Bedeutung der Religionsgeschichte für die Theologie Rudolf Ottos*, 1940; G. Mensching in Benz 1971, p. 49 e.v.

4 Dr. C. J. Bleeker: *Encyclopedie van het christendom*, Amsterdam 1955, p. 597.

5 Zie bv. R. E. Davidson, *Otto's Interpretation of Religion*, Princeton U.P., 1947, p. 134. N³, Otto bevestigt zijn trouw aan het Friesianisme in een gesprek in 1923; Schnack merkt op dat zijn colleges in de vroege jaren '20 Friesiaans van toon waren. Zie ook Otto's aantekeningen bij de Engelse vertaling van de *Religionsphilosophie*, in H. W. Schütte, *Religion und Christentum in der Theologie Rudolf Ottos*, De Gruyter, Berlijn 1989, p. 124, waar Otto opmerkt dat de filosofie van Fries het theïstische concept van een werkelijke en primordiale eenheid die het universum transcendeert een fundamenteel element is van ons denken.

6 K. Schilder, *Dictaat dogmatiek*, Kampen 1938, p. 26.

Rudolf Otto's kerkelijke activiteiten waren tot de Eerste Wereldoorlog verbonden met de groep liberale christenen rond *der Kulturprotestantismus* en *Die Zeitschrift Die Christliche Welt*. Otto was in 1904 gekozen tot vertegenwoordiger van *Der Freunde der Christlichen Welt* in de Provinz Hannover. Zijn gezondheidstoestand dwong hem het jaar erna zich terug te trekken. Vermoedelijk waren het zijn vrouwelijke studenten die Otto aanzetten tot een (voorzichtig) pleidooi voor meer inbreng van vrouwen in de kerk.¹ Zijn volgende boek was *Goethe und Darwin, Darwinismus und Religion*.² In dit werkje van 40 bladzijden wijst Otto er op dat alle specifieke punten van Darwin's leer in principe al door Kant waren uiteengezet. Hij staaft dit met een lang citaat uit Kants *Kritik der Urteilskraft*, Anhang § 80, *Von der notwendigen Unterordnung des Prinzips des Mechanismus unter dem teleologischen in Erklärung eines Dinges als Naturzwecks*.³ – Otto besluit § 16⁴ als volgt:

Zoals je muziek niet onder de microscoop kunt bestuderen, heeft de natuurkunde geen middelen om God en zijn bedoelingen te ontdekken. Wanneer wij er uit andere bronnen iets van weten, dan is de natuurkundig-oorzakelijke uitleg van existentiële kwesties een hulpmiddel. Het stelsel van gevarieerde en vaardig met elkaar verbonden oorzaken en middelen is voor een religieuze geest het nooit eindigende wonderbaarlijke 'Spel der wijsheid voor het aangezicht des Heren'.⁵

1 'Kirchliche Aemter für Frauen' in *Die Christliche Welt* 17 N° 39, 24 september 1903.

2 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1909; Een herziene versie verscheen als hoofdstuk XIV in *Sünde und Unschuld* (1932) met als titel *Rationale Theologie gegen naturalistischen Irrationalismus (Darwinismus und rationale Theologie)* en als *Darwinism and Religion in Religious Essays* (Ingekort, 1931). Zie de redactionele opmerking aan het eind van hoofdstuk 15. Vgl. Hanno Willenborg: *Das Heilige zwischen Gefühl und Emotion. Die klassische Emotionstheorien von Charles Darwin, Wilhelm Wundt, William James und William McDougall im Vergleich zu Rudolf Ottos gefühlszentrierter Religionstheorie des Numinosen*, Edition Kirchhof & Franke, Berlijn 2011. Hans-Martin Barth: *Die Auseinandersetzung Rudolf Ottos mit 'Naturalismus' und 'Darwinismus', zugleich ein Beitrag zur Vorgeschichte von Das Heilige*, pp. 23-46 in: Dominika Jacyk (red.): *Die Quellen der Philosophie und Phänomenologie der Religion; Überlegungen zu Rudolf Ottos Das Heilige*, Frankfurt am Main 2010.

3 SU, p. 214-215. – 4 SU Finalität und Kausalität, p. 219. – 5 Spreuken 8:30-31.

LEVEN EN WERK 1910-1937

RUDOLF OTTO MAAKT IN 1911 EN 1912 TWEE REIZEN. In het voorjaar naar Tenerife en Noord Afrika en in het najaar naar India, China, Japan en Siberië. Deze reis wordt gefinancierd door de Duitse overheid.¹ Otto's politieke activiteiten duurden tot na de Eerste Wereldoorlog. Otto was vanaf 1896 betrokken bij Friedrich Naumann's Nationalsozialer Verein. Deze weinig succesvolle Verein fuseerde in 1903 met de Freisinnige Vereinigung. Otto schoof wat heen en weer tussen de conservatieve en progressieve stromingen van het liberalisme. In dezelfde tijd werkte Otto samen met zijn links-liberale neo-friesaanse vrienden Leonard Nelson en Wilhelm Bousset² in de Göttinger afdeling van de Akademische Freibund.³ Otto's politieke statements zijn een afspiegeling van het grillige Duitse liberalisme. Vóór de oorlog lag de passie bij cultureel kolonialisme, tijdens de oorlog bij de hervorming van het Pruisische kiesstelsel. Daarna was er de zorg om het welzijn van het verslagen Duitsland.⁴ Otto's interesse voor religieus pluralisme klinkt door in zijn academische geschriften. Zijn idealisme en urgent gevoel voor sociale rechtvaardigheid en vrede concretiseert hij in 1921 met een oproep tot een Religiöser Menschheitsbund die alle gelovigen wilde omvatten voor een gezamenlijke strijd tegen de euvelen van zijn tijd.⁵ Met de Vrede van Versailles en het statuut van de nieuw opgerichte Volkenbond, waarvan Duitsland werd uitgesloten, voelde hij al de dringende noodzaak voor een religieuze equivalent van deze League of Nations. Rudolf Otto formuleert concrete voorstellen voor samenwerking en gezamenlijke standpunten over ethische vraagstukken op 1 augustus 1922 in zijn toespraak 'Ein Bund der guten Willen in der Welt' in

-
- 1 Vgl. D. Alles 1996, B Politics and society §6 Germany as a cultural colonial power, p. 102.
  - 2 Aan Bousset droeg hij in 1923 Aufsätze das Numinose betreffend op 'zu treuem Gedächtnis'.
  - 3 HS. 797:7, vgl. Alles 1996, p. 103. Brief aan Wilhelm Thimme d.d. 26-8-1903.
  - 4 Zijn ziekelijke gestel bespaart Otto de militaire dienst.
  - 5 Vgl. Frank Obergethmann: Rudolf Ottos 'Religiöser Menschheitsbund'; ein Kapitel interreligiöser Begegnung zwischen den Weltkriegen, in: Zeitschrift für Religionswissenschaft 6/1998, 79-106.

Wilhelmshagen tijdens de eerste en tevens laatste algemene vergadering van de RMB in samenwerking met F. Siegmund-Schultze's *Versöhnungsbund*. Er waren ongeveer negentig deelnemers uit acht verschillende religies en confessionele groeperingen.¹ Otto opent met een verwijzing naar de jaarlijkse conferentie in Gandhi's ashram in Ahmedabad of elders in India:

“Deze groep mensen is niet alleen geïnteresseerd in het verenigen van hun sociale belangen uit pragmatisch oogpunt. Zij komen bijeen — ‘Omdat we hindoe, pars, sikh, moslim, jood of christen zijn, en niet zonder de vriendschap kunnen van anderen met een andere levensovertuiging. We kunnen niet net doen alsof deze anderen niet bestaan. Het is wezenlijk om elkaar te kennen, contact met elkaar te hebben en ons te realiseren dat we een gezamenlijke verantwoordelijkheid hebben omdat we religieus zijn. Onze taak is om uit te vinden wat deze zijn en hoe we onze verantwoordelijkheid kunnen nakomen.’”

Hij besluit: ‘We rekenen op mensen die vanuit hun religieuze of ethische bevoegenheid niet willen afwachten tot de wereld naar de verdorpenis gaat. We hebben ervaren en deskundige mensen nodig, onverstoorbaar en verstandig als de kinderen van de wereld. Het moet een harmonie van enthousiastelingen zijn.’²

1 BRONNEN: *Religiöser Menschheitsbund neben politischen Völkerbund* in *Die christliche Welt* 34, № 8, 26-II-1920. Het eigenlijke programma verscheen ingekort als ‘*Religiöser Menschheitsbund*’ in het tijdschrift *Deutsche Politik*, jg. 6, № 10, 5-II-1921. *Weltgewissen und die Wege dazu* in *Die Eiche* 11, 1923 pp. 88-89; Zie Rudolf Otto, *Religiöser Menschheitsbund*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 2^e druk, J. C. B. Mohr, Tübingen 1927-'31, III, 1972-'23. Vgl. Alles 1996, *A League of Nations is not enough*, pp. 142-150 en *Aufsätze zur Ethik*, hrsg. von Jack S. Boozar, Oscar Beck, München 1981, pp. 230-235, 289.

NB: In 1933 bekritiseert en breekt Otto met de voormalige voorzitter van de *Religiöser Menschheitsbund*, Jakob Wilhelm Hauser van de Universität Tübingen, die de RMB had verlaten om lid te worden van de nazistische *Deutsche Glaubensbewegung*. Lit.: G. D. Alles *Rudolf Otto and the politics of Utopia* in ‘*Religion*’ 21 № 3, 1991.

2 Een Engelse vertaling verscheen in *The Hibbert Journal, A Quarterly Review of Religion, Theology and Philosophy* 29, Williams & Norgate, Londen, juli 1931 en in *Religious Essays*, hfdst. XIV *An Inter-Religious League*, 1931.

In het tweede *Mitteilungsblatt* van de RMB publiceerde Otto zijn eerste versie van *Numinoses Erlebnis im Zazen*.¹ Met de *Inflation* van 1923 vervlogen ook de plannen om het blad regelmatig te laten verschijnen. In kleine kring werd in verschillende steden het werk wel voortgezet.

In 1956 riepen K. Küssner en Friedrich Heiler, resp. leerling en collega van Otto in Marburg, op tot een *Neugründung*. Onder de naam *Weltbund der Religionen* worden er congressen en bijeenkomsten gehouden. In de geest van Otto schrijft Heiler over de universele eredienst van Hazrat Inayat Khan:

‘In de diensten van de soefibeweging liggen op het altaar de heilige boeken van de verschillende religies waaruit wordt voorgelezen. Aan het begin van de dienst worden zeven kaarsen aangestoken, waarvan er zes de geloofsovertuigingen van de hindoes, boeddhisten, joden, christenen, moslims en de aanhangers van Zarathoëstra symboliseren, terwijl de zevende gewijd is aan hen die, bekend of onbekend, het licht van de waarheid hebben hooggehouden.’²

De RMB was een vernieuwende gedachte die door de barre tijd van het interbellum niet tot grote bloei kon komen. De bond steunde op het internationale netwerk dat Otto tijdens zijn reizen van vóór de Eerste Wereldoorlog had opgebouwd.

‘Eens hard en in stilte gewerkt om Oost en West dicht bij elkaar te brengen. In 1914 stichtte de Rev. dr. Henry A. Atkinson volgens het plan van Otto en met Amerikaanse volharding een *World Alliance for International Friendship Through the Churches*’.³ [gecorrigeerd, red.]

Rudolf Otto heeft steeds benadrukt dat de *Bund* niets met religieus syncretisme te maken had. Elke religie heeft zijn eigen dynamiek en in *Deutsche Politik* benadrukte hij de nationale eigen volksaard.

1 Later opgenomen als onderdeel van hfdst. IX *Das Numinos-irrationele im Buddhismus in Das Gefühl des Überweltlichen; Sensus Numinis (GDÜ)*, C. H. Beck, München 1932.

2 Friedrich Heiler: *Die Religionen der Menschheit*, Stuttgart 1959. Vgl. blz. LII.

3 Birger Forell: *Waar Oost en West elkaar ontmoeten (Från Ceylon till Himalaya)*, Zeist 1930, p. 2.

Hoewel bij zijn reizen het landsbelang niet uit het oog verloren werd, Otto was van 1913 tot 1918 afgevaardigde in het Pruisische *Abgeordnetenhaus*, ging het hem er bij deze reizen vooral om de karakteristieke trekken van het godsdienstig leven in zijn verscheidenheid en samenhang op aarde ter plaatse te leren kennen.¹ In zijn brieven en rapporten bespeuren wij altijd wel iets van de ontmoeting met *het heilige*, hoe Otto geraakt of bewogen wordt door die hoge Majesteit op verschillende momenten. Otto's tweede reis – in maart 1911, tijdens ziekteverlof – is voor hem van grote betekenis geweest. Tijdens die reis kreeg hij het besef van de centrale plaats van *het heilige* in het religieuze bewustzijn. Deze reis wordt beschouwd als de bron van de ideeën die tot rijping zouden komen in *Das Heilige*. Ook zijn latere *West-Östliche Mystik* steunt verregaand op de indrukken die hij in 1911/1912 in India heeft opgedaan. – Zijn overtuiging van de spilfunctie van *het heilige* werd gewekt door een ervaring tijdens een synagogedienst in Mogador, nu *Essaouira*, in Marokko. —

Mogador, zaterdag 27 mei 1911

Een kleine zwakverlichte kamer, nog geen tien meter lang en amper vijf meter breed. Van boven valt een getemperd licht op de bovenkant van de gelambriseerde muren die doorrookt zijn van de walm van dertig hangende olielampen. Langs alle muren staan banken verdeeld in verschillende zitplaatsen zoals bij koorbanken. In het midden staat een klein altaar met een brede lessenaar.

Chayyim el Malek heeft me door het labyrint van de joodse wijk en twee nauwe mistroostige trappen naar deze oude, door het Westen onaangetaste synagoge gebracht. Er zijn waarschijnlijk veertig van dit soort synagogen hier. De meeste worden ondersteund door persoonlijke bijdragen en hebben hun onderkomen in huiskapelletjes. Het zijn tegelijkertijd gebedshuizen en talmoedische scholen. Rabbijnen en chazans in oude stijl gaan voor in de dienst.

1 Otto's fenomenologische beschrijvingen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de godsdienstantropologie. Hij kon niet bevroeden dat hij een van de laatsten zou zijn die nog de mogelijkheid had om onversneden rituelen te aanschouwen.

Het is sabbat. Al in het donkere en onvoorstelbaar smerige voorportaal naar het gebedshuis horen we de zegenwensen, *benschen*, die eentonige mengeling van gebeden en schriftlezing, dat nasale half gezongen, half gesproken geluid dat kerk en moskee hebben overgenomen van de synagoge. Het geluid is aangenaam, en al snel kunnen vaste stembuigingen en ritmes worden onderscheiden die elkaar met regelmatige tussenpozen opvolgen als een *Leitmotiv*. Je oor probeert tevergeefs de woorden te onderscheiden en te begrijpen, maar al snel geef je de moed op. En dan, plotseling lost kakofonie op en – de schrik slaat je om het hart – alomspannend, helder en onmiskenbaar zet het in:

*Kadosh, Kadosh, Kadosh Elohim Adonai Zebaoth
Malch hashamayim wahaarets kibodo!*

Heilig, Heilig, Heilig, Here God der Heerscharen, hemel en aarde zijn vol van Uw glorie!

Ik heb het *Sanctus Sanctus Sanctus* van de kardinalen in de Sint-Pieter gehoord, het *Swiat Swiat Swiat* in de kathedraal van het Kremlin en het *Holy Holy Holy* van de patriarch in Jeruzalem. In welke taal dan ook, deze woorden, de hoogstverhevene ooit door menselijke lippen gevormd, raken je in het diepst van je ziel, met een machtige huivering het mysterie van die andere wereld die erin verborgen ligt oproepend en openbarend. Sterker dan waar ook, weerklinken ze hier in deze woestijnplaats in dezelfde taal waarin Jesaja ze ooit als eerste ontving, en gesproken door de lippen van mensen die deze woorden rechtstreeks beërfded.¹ Wanneer we door de smalle deur binnenkomen is de Thora-recitatie net afgelopen. De brede perkamentrol wordt weer opgedraaid en in haar zijden mantel teruggeplaatst. Onder het gezang van de *haftara* wordt in processie de rol teruggebracht naar de ark. Er zijn alleen mannen aanwezig. De vrouwen komen alleen op Grote Verzoendag, *Jom Kipoer*.

1 Vgl. McKenzie, *Introduction*, p. 4. Deze passage verscheen oorspronkelijk in *Die Christliche Welt* 25 (1911); vgl. Benz, *Rudolf Otto*, p. 36; F. Heiler, *Die Bedeutung Rudolf Otto's*, 1951, pp. 15-16 en *Erscheinungsformen und Wesen der Religionen*, 1961, p. 16; Alles 1996, *Letters from North-Africa*, p. 61 e.v. *Het heilige*, hfdst. XI *Uitdrukkingsmiddelen van het numineuze*.

Ik klim naar het hoge balkon van ons huis. Rechts beneden klinken vanuit het kleine Spaanse franciscaanse kerkje helder en duidelijk de liederen voor Maria van de mei-devotie. Aan de linkerkant, op de galerij van een vierzijdige minaret, zingt de muezzin zijn *La illaha illa Allah*. De tegenzang komt vanuit de andere minaretten.

Of op deze reis de ideeën werden geboren die in Otto's latere werk tot volle ontwikkeling zouden komen, of dat die ideeën nog eerst in zijn geest moesten rijpen om tot vol bewustzijn te worden gebracht, is lastig vast te stellen.¹ De contouren ervan waren in ieder geval al duidelijk zichtbaar in Otto's recensie van Wilhelm Wundts *Völkerpsychologie*.²

Zijn belevenissen tijdens de lenterreis van 1911 naar Noord Afrika en de herfstreis naar India, Birma, Japan, China, de Himalaya en Siberië tot in het voorjaar van 1912, konden de werken die Otto daarna schreef een reikwijdte en diepte geven die vrijwel alles overtrof van wat we vinden bij zijn tijdgenoten in de vergelijkende godsdienstwetenschap. Otto's beschrijvingskunst is het werk van een inlevende Religionswissenschaftler en fenomenoloog. De theoloog en filosoof Otto zet het in contrast.³

Otto's piëtisme klinkt door in het motto van zijn reisbrief van 4 juni, die hij tijdens zijn terugreis aan boord van 'het fiere, prachtige Duitse schip' schrijft, 'een echte verademing na de verwaarloosde Spaanse en Franse kustboten die half schoon of ronduit smerig zijn':

O Heiliger Geist, kehre bei uns ein und laß uns deine Wohnung sein.⁴

-
- 1 Vgl. 'Hier werd de basis gelegd (sowat the seeds) voor Otto's levenslange fascinatie met de ervaring van het heilige in religie.' Eliezer Segal, *The Calgary Herald*, 23 sept. 1996; opgenomen in *Holidays, History, and Halakhah*, Jason Aronson Inc., Lanham, Maryland 2001.
  - 2 Rudolf Otto, *Mythus und Religion in Wundts Völkerpsychologie*, 'Theologische Rundschau', jg. 13 (1910) afl. 7 en 8; een herziene versie verscheen als hfdst. II *Der Sensus Numinis als geschichtlicher Ursprung der Religion*', in GDÜ 1932, p. 11-57. Engelse vertaling: *The Sensus Numinis as the Historical Basis of Religion in The Hibbert Journal (1931-32)* pp. 283-97, 415-30.
  - 3 Vgl. Ph. C. Almond: *Rudolf Otto; An Introduction to His Philosophical Theology* 1984, p. 18.
  - 4 *Pfingstlied* van de pedagoog en lutherse kerklieddichter Michael Schirmer († 1673).

‘Zelfs met een cargo van 9000 ton deint het lichtvoetig op de golven. Het beweegt rechtdoorzee en stabiel en draagt zichzelf statig en trots, en nu, op deze vroege pinksterzondag, ook nog gewijd.’ Onderweg worden Gibraltar en Algiers en de Mitidjavlakte aangedaan. Over de Rots van Gibraltar schrijft hij: ‘De hoog oprijzende vorm laat de magie van de heldere, serene schoonheid wegvloeien die het eerder nog zo deed stralen. Met een kalme, magnifieke verhevenheid verjaagt het elke *Anschauung* van en *Gefühl* voor schoonheid door middel van een indruk die heel eenvoudig en toch zeer krachtig is.¹ Een indruk die je neerdrukt, maar tegelijkertijd op een of andere manier je verheft en betovert.

Rudolf Otto heeft een zwakke gezondheid en het reizen valt hem zwaarder dan vroeger. In 1904 moest hij maandenlang noodgedwongen in rust buiten Göttingen doorbrengen. In deze jaren preekt hij helemaal niet meer, hoezeer hij het woord ook een warm hart toedraagt.² De reis van maart 1911 was dan ook eigenlijk bedoeld om te herstellen.

Op 12 oktober 1911 begint de 42-jarige Otto aan zijn derde reis die zou duren tot eind juni 1912. Het werd groots aangepakt.³ Door bemiddeling van het *Preußischen Kultusministerium* in Berlijn ontving hij 13.000 Goldmark, daarvan waren 12.000 bestemd voor de aanschaf van boeken en *Reiseerinnerungen*. Dit laatste bedrag maakte het eerste begin mogelijk voor de nog steeds te bezichtigen *Marburger Religionskundlichen Sammlung*.⁴ Later zou Otto er het illustratiemateriaal voor zijn boeken aan ontleen. De verantwoording van de afbeeldingen in zijn latere boeken verpakt hij in een aanbeveling voor de *M.S.* die stevast uitloopt op de mededeling:

Mithilfe am Sammeln und Überlassung oder Vermittlung von religionskundlichen Material aus privaten Besitz wird dankbar entgegengenommen.

-
- 1 De woorden *Anschauung* en *Gefühl* moeten in de taal van Otto gelezen worden in de traditie van Fries, Schleiermacher en Husserl.
  - 2 HS. 797:578, p. 4, (herinnering van dr. Karl Flemming).
  - 3 Vgl. ‘Deutsche Kulturaufgaben im Ausland’, *Der ostasiatische Lloyd* 26, № 23, 7 juni 1912.
  - 4 Philipps-Universität Marburg, Landgraf-Philipp-Straße 4.

Rudolf Otto vertrekt vanuit Triëst en op 2 november arriveert hij in Karatschi, in het Indiase deel van het Britse Rijk, waar hij een week verblijft. Hij komt in contact met moslims, hindoes, sikhs en parsi's. Otto krijgt een Einblicke in de lange geschiedenis en cultuur van dit land, in de politieke toestand, wetenschap en pedagogiek, maar vooral in de religieuze en sociale verhoudingen. Een gesprek met een jonge hindoe Gobinran over de filosofie van Kant maakt een diepe indruk. Dat de Europese filosofie er zo bekend is vindt hij verbazingwekkend. Vanuit Karatschi gaat hij over de Indus stroomopwaarts naar Lahore. Na een maand reist hij per trein¹ via Benares, door naar Calcutta van waaruit hij op 14 december bericht da zijn *Bewunderung für die kolossale Kulturleistung der Missionare* met de dag groeit. Hij maakt een uitstapje naar Orissa waar hij door de Maharaja van Mourbhanj ontvangen wordt.

HH Maharaja Shri Sriram
Chandra Bhanj Deo, 1903

Het volgende station is Rangoon (Yangon). Daar maakte hij kennis met het Birmaanse boeddhisme: 'Men heeft het boeddhisme hier in een heel zuivere vorm bewaard, und zeigt sich sehr lebensfähig.'²

Vanuit Rangoon verlaat Otto het continent voor de zeereis naar Japan. Aan Insulinde met 'zijn vulkanen en zijn zo fascinerende koppensnellers' vaart hij voorbij. Otto's brieven laten zien dat hij onder de indruk was van de Theravada tradities van Burma en Thailand, maar nog meer van het Japanse Zenboeddhisme. Hij is de eerste Duitse godsdienstwetenschapper die zelf een Zenklooster bezoekt, godsdienstfilosofische gesprekken voert met Zenmeesters en door hen wordt ingewijd in de beoefening van de Zenmeditatie.³ Deze persoonlijke ervaring stelt hem later in staat om zo'n

-
- 1 TERZIJDE: Een bezoek aan The National Railway Museum (NRM) in New Delhi, al of niet virtueel, geeft een historisch overzicht van de zg. 'Lifeline to the Nation...'
  - 2 HS. 797:572 d.d. 16-1-1912; vgl. Schinzer, Rudolf Otto, p. 18; vgl. Melford E. Spiro, *Buddhism and Society; A great tradition and its Burmese vicissitudes*, Allen & Unwin, Londen 1970.
  - 3 E. Benz, Inleiding bij Shizuteru Ueda, *Die Gottesgeburt in der Seele und der Durchbruch zur Gottheit*, Gütersloher Verlagshaus G. Mohn, 1965, p. 16 e.v.

meditatie te zien als een manier om het non-rationele wezen van het heilige te ervaren.¹ In Japan geeft hij lezingen aan een groep Zen-monniken over de overeenkomsten en verschillen tussen christendom en boeddhisme. In een levendige beschrijving van 1 mei 1912 doet hij verslag:

‘Vier weken ben ik nu in Tokio geweest. Lezingen aan de universiteit, voor Duitse en Engelse groepen, de *Asiatic Society of Japan*, bezoeken aan ministeries, gezantschappen, kloosters en tempels, bij geestelijken en politici. De ambassadeur, Arthur Graf Rex, heeft op de allervriendelijkste wijze alle deuren voor me geopend. Voordat ik verder kon reizen, was er nog eerst een uitnodiging voor een *tuinfeest* van de keizer waar ik gehoor aan moest geven. Daarna reisde ik snel door en zocht een goed heenkomen bij de monniken in de bergen, op de *Kyosan*.² Het werd al meteen een stuk drukker, want ze pakten me bij mijn lurven. Zo moest ik ook daar voor 150 boeddhistische priesters en monniken op 1500 meter boven de zeespiegel een hoorcollege geven!’³

Otto is aan het eind van zijn Latijn, zijn gezondheid speelt hem parten en eigenlijk wil hij meteen naar huis. Toch moet hij, in opdracht van het Berlijnse Ministerie van Onderwijs en Cultuur, ook China nog leren kennen. Het Chinese Keizerrijk van de Qing-dynastie bestaat niet meer wanneer Otto op 10 mei 1912 voet aan land zet in de havenstad Tsingtao (Qingdao). Daar ontmoet hij een Duitse kennis die hem gastwiel onthaalt. Hij helpt Otto om één van de bronnen van het taoïsme, de *Tai Qing Tempel* (*Taiqing-gong*) aan de voet van de berg Laoshan, te kunnen bezoeken. De tempel ligt zo’n 30 kilometer ten oosten van Tsingtao aan de kust van de Gele Zee. Deze oeroude ‘heilige berg, de geschiedenis gaat terug tot honderden jaren v.c., zou ook de verblijfplaats zijn van ‘bovennatuurlijke Geesten’. Otto blijft twee maanden in China. Vanuit Peking maakt hij melding van

1 Zie blz. 40 en noot 1 aldaar: *Über Zazen als Extrem des numinosen Irrationalen*.

2 Koyasan is het centrum van het Shingon-boeddhisme. Er zijn 120 tempels en er is een religieuze universiteit. Het maakt sinds 2004 deel uit van het Werelderfgoed.

3 R. Schinzer in E. Benz 1971, p. 19.

onlusten. In de heuvels bij het Zomerpaleis nabij Peking ervaart hij de botsing tussen oude religie en de nieuwe geest der revolutie:

“In de gewijde ruimten van de boeddhistische tempels van de Porseleinen Pagode¹ kookten, voor het verheven Boeddhabeeld, soldaten hun bonen en zongen hun niet bepaald stichtelijke liederen. ‘Zij weten zich niet te gedragen’, zei de oude abt bedroefd, die ons met thee en lekkere koekjes ontving, terwijl in een besloten vertrek dichtbij twee monniken schuchter hun gebeden zongen. Aan het hoofd van een lijfwacht van twintig soldaten reed Sun Yat-sen² voorbij, in westelijk khaki-uniform, met een uitdrukking van overwicht en beslistheid op zijn gezicht.”³

In een klein jaar heeft Otto zich vertrouwd gemaakt met het hindoeïsme in Benares, het Japanse en Birmaanse boeddhisme en het Chinese taoïsme. Hij breidde zijn theoretische kennis⁴ uit met eigen ervaringen. Zijn artikelen, essays en boeken getuigen van een sterk inlevings- en observatievermogen. Zelf overtuigd christen, heeft hij zich altijd, zowel gevoelsmatig als intellectueel, opengesteld voor andere vormen van religieuze beleving. Ook de ‘ruwere’ en schriftloze vormen van religie hadden zijn belangstelling. Hij werd gefascineerd door hun oorspronkelijkheid en kon in het interbellum nog net uitheemse rudimentaire of nog niet door het Westen beïnvloede religieuze culturen observeren. In die zin kan hij de zegel van de godsdienstantropologie worden genoemd. Thuisgekomen schreef hij *Parallelen der Religionsentwicklung* (Frankfurter Zeitung, 1-4-1913). Het was de aanzet voor zijn latere essay *Parallelen und Konvergenzen in der Religionsgeschichte*⁵ Ook gaf hij de aanzet tot de serie *Quellen der Religionsgeschichte* bij V&R.

-
- 1 Een wonderlijk bouwsel, bestaande uit vijf verschillende kleuren porselein.
  - 2 Sun Yat-sen († 1925) wilde China hervormen op moderne nationale leest en studeerde in het westen. In 1883 keerde hij terug en bestudeerde het klassieke China. Zijn politiek testament bestaat uit elementen van het christendom en leninisme.
  - 3 Boeke 1957, p. 70.
  - 4 Otto had grote belangstelling voor het werk van Richard Wilhelm, de latere sinoloog.
  - 5 GDÜ (hfdst. XII); Ned. vert.: *Religieuze overeenstemming*, Abraxas, Amsterdam 2005.

Rudolf Otto reist in december 1911 van Lahore naar Calcutta. Tijdens een tussenstop via Mughal Sarai leert hij in Benares (Varānasi), in het voormalige Koninkrijk Kalinga, het hindoeïsme van binnenuit kennen. Daar ervaart hij zijn eerste ontmoeting met Vishnu, in de persoon van een volgeling van Krishna. Zijn inleiding bij de vertaling uit het Sanskriet van Vishnu-Nārāyana,¹ noemt hij dan ook: *Eerste ontmoeting met Vishnu*. Het is een religieuze belevenis met een Vaishnava-gosvāmi die hem de Indiase toewijding, bhakti, als in een flits doet ervaren en zelfs tot een ontmoeting met Vishnu zelf wordt. – Otto ervaart dat louter goede werken geen spiritueel inzicht of bevrijding brengen, maar alleen het liefdevol dienen van de HEER.

‘Deze man verkondigde zuiver de leer die sinds eeuwen de leer van zijn gemeenschap is geweest [...] en die volledig zelfstandig uit Indiase boden is voortgesproten en in uitgangspunten wortelt die ruim enige eeuwen voor onze jaartelling liggen.’²

Rudolf Otto zoekt niet naar historische verbanden en prioriteiten om deze als feiten op te merken. Het gaat hem erom dat de Indiase ervaring van het heilige, onafhankelijk van de christelijke overeenstemmingen uit dezelfde verwante wortel is ontsproten:

‘Wat we hier vonden, was geen christendom maar een in zijn directheid en uitdrukkingskracht haast opwindend voorbeeld van de merkwaardige wet van de parallellen op de verschillende schouwtonelen en gebieden van religieuze ontwikkeling. Voor de innerlijke verwantschap van religieuze neigingen en haar uitingen in de mens geldt dat al helemaal.’³

In het huis van de Vishnu-gosvāmi in Benares vond Rudolf Otto zijn eigenlijke Indiathema: de gloeiende liefde voor god Vishnu als hoogste gelukswaarde bij uitstek. Deze bhakti, deze liefdevolle toewijding ervaart hij als een adellijke bloem in de tuin van de religie en, zoals hij verder schrijft:

1 Vishnu-Nārāyana; *Texte zur indischen Gottesmystik* (VN); Aus dem Sanskrit übertragen von Rudolf Otto, Verlegt bei E. Diederichs, Jena 1917. In hfdst. 1 schetst hij een beeld van zijn belevenissen in Benares tijdens zijn reis van 1911-1912.

2 VN, eerste druk 1917, p. 4. – 3 Ib.

‘Als theoloog ben ik geïnteresseerd in deze vorm van religie. Maar in het vervolg daarop mag een theoloog zich door niemand laten verhinderen of overvleugelen om een dergelijk hoogstaand gewas in een zo zuiver mogelijke vorm op te nemen en er ruimte aan te geven om ten volle zijn diepste wezen naar voren te brengen.’¹

Het is Rudolf Otto’s intentie om de religieuze ervaring van de bhakti als religieuze waarde in haar kenmerkende eigenschap door te geven en in haar bestaansvorm te onderzoeken:

‘Het doel van dit boek is niet indologisch of godsdiensthistorisch maar godsdienstwetenschappelijk en theologisch. Zoals u hopelijk merkt.’²

Dit edele gewas was zo waardevol voor hem dat hij haar gedichten en verhalen zelf uit het Sanskriet vertaalde, omdat hij deze bezigheid vanwege hun religieuze betekenis niet durfde over te laten aan indologen die aan de godservaring zelf geen boodschap hadden. In zijn vertalingen uit het Sanskriet gaat het Otto dus niet alleen om de filologische verheldering van de tekst, maar vooral om het begrip van de religieuze ervaring die erin wordt uitgedrukt. Otto’s vertalingen zijn niet altijd even enthousiast ontvangen door de Duitse indologen, die ze over het algemeen te vrij vonden.³

Terug naar Peking, vanwaar Otto in juni 1912 met de trans-Siberische spoorweg via Kasan naar Moskou reist. Na een uitstapje in Moskou keert hij terug naar Berlijn.

Deze reis was voor de ontwikkeling van Otto’s loopbaan in veel opzichten belangrijk. In de eerste plaats kwam Otto gedurende deze reis op het idee om met de verworven *Reiseerinnerungen* een verzameling aan te leggen van

1 Deze zin is opgenomen in de tweede en verbeterde druk van *Vishnu-Nārāyana* in 1923.

2 *Ib.* p. 7. (TERZIJDE: *Ich widme dieses Buch Rabīndranāth Thākūr.* Vgl. blz. 57.

3 Dr. Martin Kraatz in een gesprek op 3 dec. 1980, in het *Rudolf Otto Archief* in Marburg. (Kraatz was betrokken bij de transcriptie van Otto’s handschrift.) Vgl. de godsdienstwetenschapper en -socioloog Joachim Wach, *Rudolf Otto and the Idea of the Holy*, in zijn *Types of Religious Experience*, Chicago U.P. 1951. ‘His German rendering of the *Katha-upanishad* (Berlijn 1936) is a model translation’, p. 216.

cultische en rituele religieuze expressiemiddelen.¹ In Göttingen noch Breslau kon hij dat plan uitwerken. Pas in 1926, in Marburg, kon hij met een subsidie van 3000 Reichsmark een begin maken met die verzameling. In 1927 kreeg ze door overheidssteun een vaste basis; een tweede schenking van 40.000 mark werd gereserveerd voor de aankoop van de geëigende religieuze objecten. Op zijn reis naar Azië van oktober 1927 tot mei 1928, zal Otto een deel van het fonds gebruiken voor het verwerven van Egyptische, boeddhistische en in het bijzonder hindoeïstische religieuze en esthetische voorwerpen.²

Ten tweede was het waarschijnlijk tijdens deze reis dat Otto het plan opvatte voor een *vereniging van wereldreligies* waar we aan het begin van dit hoofdstuk al over spraken. Een leerlinge³ tekent op: 'In deze Göttingse tijd valt, snel na zijn thuiskomst, ook in 1913 een *Vortragsreise* naar Parijs van Rudolf Otto naar het *Congrès International du Progrès Religieux*.'⁴ Zijn paper bevat reeds het theoretische raamwerk voor zo'n vereniging. Daar beargumenteert hij al, dat ondanks de 'spirituele diversiteit' religies toch één zijn in hun strijd tegen ongelooft en bijgeloof. Daarom zijn ze noodzakelijk voor het overleven van 'echte religie':

'Als we ons er van willen verzekeren dat de sterke, zuivere en eeuwig spirituele religieuze inhoud in al zijn waarheid en ernst in een waarachtig moderne wereld tot rijping zal komen, en zij aan zij kan bestaan met de moderne denkwijzen, dan moeten we ons de universele taak stellen van

1 Zie Martin Kraatz, *Die Religionskundliche Sammlung, eine Gründung Rudolf Otto's*, in dr. Ingeborg Schnack (red.) *Marburger Gelehrte*, p. 283-89.

2 De verzameling is tegenwoordig een aanzienlijke en indrukwekkende nalatenschap van Rudolf Otto. Van 1947 tot medio 1981 bevond ze zich in het kasteel van Marburg (waar ooit Luther en Zwingli tot overeenstemming probeerden te komen over de betekenis van het Heilig Avondmaal). Het is nu gehuisvest in het gerestaureerde *Gebäude der Neuen Kanzlei* uit 1573 en ingericht door Martin Kraatz; de leiding is in handen van prof. dr. Edith Franke.

3 HS. 797:590, p. 3.

4 (*Chrétiens progressifs et libres-croyants*)

een zuiverende kritiek die religie moet moderniseren, haar idealen gestalte moet geven en de wildgroei, die zich er in de loop van de geschiedenis aan heeft gehecht, moet verwijderen. Ook de mythische en legendarische trivialiteiten, een houding tegenover geschiedenis en universum die niet met de waarheid te verenigen zijn, zullen daaraan moeten geloven. Deze taak overschrijdt onvermijdelijk de grenzen van de eigen religie. Het is een opdracht waarin intuïtief contact met anderen wordt gelegd en langs vergelijkbare lijnen wordt gewerkt.¹

En Otto zou zichzelf niet zijn als hij er niet op zou wijzen dat...

‘het een fundamenteel verkeerde interpretatie van het wezen van religie zou zijn om te veronderstellen dat de concrete individuele waarden, zoals die in de loop van de historische ontwikkeling zijn ontstaan, zich onder een of andere gemeenschappelijke noemer zouden oplossen’.²
 ‘Maar de ontkenning van de mogelijkheid van samenwerking tussen de verschillende religies is net zo verkeerd.’³

In februari 1920 begint Otto aan de opbouw van zo’n vereniging.
 Op 1 augustus 1922 is het zover:

‘In dit werk van vernieuwing (van de samenwerking tussen de naties) moeten religies de leidende rol nemen. Een religieuze gemeenschap moet vanuit een innerlijke noodzaak ook een ethische rol vervullen, ze draagt een grote morele verantwoordelijkheid na tegenover de mensheid wil ze niet ten prooi vallen aan onbeduidendheid.’⁴

Tot 1924 is hij er energiek mee in de weer.

-
- 1 Ist eine Universalreligion wünschenswert und möglich? Und wenn, wie kann man sie erreichen? CW N° 27, 1913; Eng. vert.: Religious Essays, hfdst. XI A universal religion § 8, p. 117.
  - 2 § 11, p. 120. (De tekst verscheen ook in de 2^e druk van Vischnu-Nārāyana, Jena 1923.)
  - 3 De tekst van deze toespraak was de basis voor Otto’s speech voor de RMB op 1-8-’22. Daar voegde hij o.m. deze zin toe. Zie noot 1 op de volgende bladzijde.
  - 4 Rudolf Otto, Erstes Mitteilungsblatt des Religiösen Menschheitsbundes, 1923 (OA 1162). Zie ook Religious Essays, hfdst. XIV An inter-religious league § 8, p. 117.

De bond was vooral bedoeld als een forum om urgente ethische wereldproblemen bespreken. Dit bracht Otto's eigen nadruk op het belang van het rationele tot uiting (d.w.z. het morele c.q. ethische element in de religie) en Otto's eigen geloof in de autonomie en universele geldigheid van de morele cultuurafhankelijke imperatief. De organisatie kon in het begin rekenen op een enthousiaste respons. In 1922 stonden 470 namen op de ledenlijst, waarvan een groot aantal uit niet-christelijke tradities.¹ Na 1924 lijkt het enthousiasme echter bekoeld en tegen 1933 sterft de bond een zachte dood, net zoals die van zijn politieke evenknie.^{1a} Wellicht klinkt het bijna naïeve optimisme over de rationele en morele mogelijkheden van de menselijke aard als een echo vanuit de tijden der Romantiek. Maar vergis je niet, de benoemde problemen zijn nog steeds actueel; sterker nog, het zijn de brandende kwesties van vandaag.² In 1930 maakt de Poolse student Abraham Heschel in Berlijn kennis met het gedachtegoed van Rudolf Otto.³ Vanuit een andere traditie klinkt gelijkluidend het religieuze ontzag voor grandeur en mysterie door. Beiden stellen in hun essays over oecumene en ethiek het thema verbondenheid centraal.⁴ In hetzelfde jaar redigeert Otto de moraalfilosofische klassieker *Fundering voor de metafysica van de zeden* van Immanuel Kant in een kritische uitgave. *Er is een algemeen principe nodig om consequent moreel te zijn.*⁵ Uitgever Leo Klotz kondigt tegelijkertijd Otto's eigen *Sittengesetz und Gotteswille* aan. Door ziekte blijft het bij een tijdschriftartikel.

-
- 1 OA 1833. – ^{1a} In 1956 een nieuw leven ingeblazen door K. Küssner en F. Heiler als de Duitse tak van de Wereldbond van Religies, geïncorporeerd met het Wereldcongres van Godsdiensten dat in 1936 was ingesteld door Francis Younghusband. Zie *Menschheitsbund, Religiöser*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3^e ed. (1957-62), IV, 876. Vgl. blz. XL.
  - 2 Over Otto's internationale bijdragen aan de oecumene vgl. Benz 1971, p. 43 e.v.
  - 3 Vgl. Kaplan & Dresner, *Prophetic Witness*, U.P. Yale 1998, pp. 132-133.
  - 4 Vgl. A. J. Heschel: *Vernieuwing vanuit de traditie; een joodse visie op verbondenheid*, Amsterdam 2006, *Wie is de mens? III Heiligheid*, Baarn 1992, p. 61-62. Zie voor de overeenkomsten tussen Otto en Heschel 'Docent in het huis der verwondering' op blz. 97.
  - 5 *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten; mit Leitfaden und Erklärungen neu hrsg.*, Gotha 1930.

Een belangrijke overeenkomst tussen Heschel en Otto is hun respect voor de ethiek van de Quakers. In 1929 schreef Otto een hartelijk *Zum Geleit* bij de Duitse vertaling van een boek van Rufus M. Jones.¹ Negen jaar later, vlak voor zijn deportatie naar Polen, hield Heschel een lezing op een conferentie van Quakers in Frankfurt am Main.² Ook de filosofen William James³ en Bertrand Russell⁴ hebben zich in positieve zin over de Quakers uitgelaten. Quaker Peace & Social Witness is de enige geloofsgemeenschap die ooit de Nobelprijs voor de Vrede heeft gekregen. Mohandas Gandhi was in 1947 ook genomineerd. Een van zijn bekendste uitspraken was:

De wereld biedt genoeg voor ieders behoefte, maar niet voor ieders hebzucht.

Op 30 januari 1948 werd Gandhi getroffen door drie kogels uit het pistool van een hindoe-extremist. De jury wenste geen gebruik te maken van de mogelijkheid tot postume toekenning. Gunnar Jahn reikte de prijs uit aan de Quakers. Hij besloot zijn toespraak met een strofe uit een gedicht:

*Alleen de ongewapende
Heeft onuitputtelijke hulpbronnen
Alleen de geest kan overwinnen.⁵*

Gandhi's essay *Ethical Religion*⁶ ademt dezelfde geest van strenge hoogstaande morele waarden die we bij Otto aantreffen. In de openingszin van Otto's speech voor de RMB in Wilhelmshagen noemt hij Gandhi's naam. In 1933 schreef Otto het *Geleitwort* bij een Gandhi-vertaling.⁷

1 Opgenomen in *Quakers, triomf en tragiek van het geweten; Beeld van een humanitaire religie*, Uitgeverij Abraxas, Amsterdam 2005, p. 9; Dedicon, Grave 2006.

2 Resp. *Vom Sinn und Endzweck des Lebens* en *De betekenis van onze tijd*.

3 *Varieties of Religious Experience*, New York 1902, p. 25 e.v.; Ned. vert.: 2011⁶, p. 13 e.v.

4 *Western Philosophy*, Londen 1946, p. 602.

5 Dit citaat van Arnulf Overland is op de Quakers én Gandhi van toepassing.

6 Vanaf 5 januari 1907 in wekelijkse afleveringen verschenen in Gandhi's Zuid-Afrikaanse blad *The Indian Opinion*. De eerste boekuitgave is bij S. Ganesan, Madras 1930.

7 M.K. Gandhi; *Der Heilige und der Staatsmann*, München 1933. In dit boekje staat ook een reisverslag van Birger Forell, Otto's medewerker tijdens zijn reis in de winter van 1927-1928 naar India: *Ein Besuch in Mahātmā Gandhis 'Āshrama' in Sabarmati*, p. 67.

Met zijn reizen nam zijn belangstelling voor en de studie van wereldreligies toe. Otto leent veel bibliotheekboeken over het hindoeïsme en boeddhisme.¹ Kort na zijn terugkeer uit India vat hij het plan op om een serie Duitse vertalingen van de belangrijkste heilige teksten van de wereldreligies uit te brengen. In januari 1913 vraagt hij aan de Minister van Financiën in Berlijn om steun voor zijn project.^{1a} In mei 1914 dringt hij in de *Preußischer Landtag*, waarvan hij tussen 1913 tot 1918 namens de *Nationalliberale Partei* lid was, aan op financiële steun.^{1b} Het lukt Otto om de indooloog en Vedist Hermann Oldenburg tot voorzitter te laten benoemen van de commissie die deze bronnen van de godsdienstgeschiedenis gaat uitbrengen.² Rudolf Otto was een van de twee secretarissen van de redactie.

In 1920 is Otto in de Himalaya begonnen met het studeren van Sanskriet en het lezen van religieuze teksten. Otto was altijd druk in de weer met het lezen en vertalen van Sanskrietteksten. Zijn studeerkamer is niet voor te stellen zonder opengeslagen Sanskrietuitgaven en het *Großen Petersburger Wörterbuch*³ binnen handbereik.⁴ – Paul Tillich⁵ had al opgemerkt dat Otto (hoewel die volgens eigen zeggen concentratieproblemen had en moeilijk uit zijn hoofd kon leren) uitermate taalgevoelig was. Zo schrijft Otto in de edities tussen ca. 1918 en 1930 van *Das Heilige* over de Engelenzang van Vondel: *Er stehe hier mit der markigen Kraft seiner eigenen Sprache*. In de vijfde druk uit 1920 voegt hij 'op veler verzoek' vertalingen toe van de

1 OA 199, 200 stuks in de periode van eind 1912 tot 1915. – ^{1a} OA 1194. – ^{1b} OA 1202.

2 *Im Auftrag der Religionsgeschichtlichen Kommission bei der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* brengt Vandenhoeck & Ruprecht de serie *Quellen der Religionsgeschichte* uit. Er verschenen ca. 15 vertalingen in deze serie, de laatste herdruk (Deel 13, *Ginz: d. Schatz oder d. grosse Buch d. Mandäer / übers. u. erklärt von Mark Lidzbarski*) dateert uit 1978.

3 Boehtlingk & Roth, *Sanskrit-Wörterbuch* (7 delen), St. Petersburg 1855-75.

4 Friedrich Heller, *Die Bedeutung Rudolf Ottos für die vergleichende Religionswissenschaft*, in 'Religionswissenschaft in neuer Sicht' (RS), ed. Birger Forell, Heinrich Frick en Friedrich Heiler, N.G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, Marburg 1951, p. 17.

5 Over *Het heilige* schrijft Tillich: 'Een hele generatie is schatplichtig aan hem. Es ist ein Wesensschau des Heiligen im besten Geiste historisch befruchteter Phänomenologie'.

Latijnse en Griekse citaten. De Italiaanse, Engelse, Franse en Nederlandse citaten blijven echter onvertaald. In 1916 publiceert de polyglot Otto zijn eerste vertaling van een Sanskriettekst, *De Kaars van Nivāsa*¹, in 1917 gevolgd door *Viṣṇu-Nārāyaṇa*² en *De filosofie van Rāmānuja*³.

In 1935 publiceert Otto een nieuwe vertaling van de *Bhagavad-Gītā* onder de titel *De zang van de verheven Heer*.⁴ In 1934 volgt een tekstanalyse met het doel haar oorspronkelijke vorm te reconstrueren.⁵ In 1935 verschijnen *Die Lehr-Traktate*.⁶ De reeks werd in 1936 afgesloten met de vertaling van de *Katha-upanishad*.⁷ Otto droeg het boek op aan Karl F. Geldner.^{7a}

In mijn boeken *Godheid en godheden van de Aryas* en *Het gewoel voor het transcendente* heb ik in hoofdstuk VI *Konig Varuna*, het ontstaan van een god op basis van de Veda de grote Indo-Iranse godsgestalte van Varuna onderzocht. In hoofdstuk V, *Hymnen uit de Rig Veda*, en hoofdstuk XIII *Verdere Varuna-Hymnen* heb ik een aantal antieke vedische hymnen vertaald die in detail de ontwikkeling en aard van deze gestalte laten zien.⁸

-
- 1 Rudolf Otto, *Dipika des Nivāsa; Eine indische Heilslehre*, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1916 (Sammlung gemeinverständlicher Vorträge und Schriften aus dem Gebiet der Theologie und Religionsgeschichte, N° 80); 'Johanne Ottmer, geb. Otto, gewidmet', p. 4.
  - 2 Rudolf Otto, *Viṣṇu-Nārāyaṇa; Texte zur indischen Gottesmystik I*, Verlegt bei Eugen Diederichs, Jena 1917 (Religiöse Stimmen der Völker, Hsg. von Walter Otto, Die Religion des alten Indien III; de oplage was 2000, in 1923 volgde een tweede druk van 3000 ex.).
  - 3 *Siddhānta des Rāmānuja; Texte zur indischen Gottesmystik II*, Jena 1917.
  - 4 R. Otto, *Der Sang des Hehr-Erhabenen; Die Bhagavad-Gītā*, W. Kohlhammer, Stuttgart 1935.
  - 5 *Die Urgestalt des Bhagavad-Gītā*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1934.
  - 6 *Die Lehr-Traktate der Bhagavad-Gītā*, Tübingen 1935. Vertaald in een omnibus volume als *The Original Gītā: The Song of the Supreme Exalted One*, Allen & Unwin, Londen 1939.
  - 7 *Aus der Welt der Religion; Religionswissenschaftliche Reihe N° 24*, Alfred Töpelmann, Berlijn 1936. – 7^a '...dem unvergessenen Meister vedischer Forschung in besonders dankbarer Erinnerung...'. – Gerelateerd aan het onderwerp verschenen ook: *Siddhitrāya Yāmuna-muni; Der dreifache Erweis von Bewußtsein, Ich und Gott*, in *Logos*, 1928 en *Zeitschrift für Religionspsychologie*, 1929; *Rabindranath Tagore's Bekenntnis; Dem Dichter zum 70. Geburtstage gewidmet*, Tübingen 1931.
  - 8 *Reich Gottes und Menschensohn; Ein religionsgeschichtlicher Versuch*, 2^e druk 1940, p. 7.

De tweede druk van *Viṣṇu-Nārāyana* draagt Rudolf Otto op aan Rabindranath Tagore († 1941): *Rabīndranāth Thākur Gewidmet*.¹ Otto toonde opmerkelijk veel belangstelling voor de Indiase vrijheidsbeweging, met name voor Tagore en Gandhi.² Otto's essay *Gandhi* voegt een sociaal-politiek tintje aan zijn religiestudies, met name die over het Hindoeïsme.³ Maar het meest vertrouwd was hij waarschijnlijk met de Bengaalse dichter Tagore die Duitsland drie keer bezocht. De veelzijdige Tagore kreeg in 1913 als eerste niet-Europeaan de Nobelprijs voor Literatuur. Tijdens zijn bezoek aan Marburg in 1911,⁴ waar hij de lezing *My religious confession* hield, trad Otto op als tolk. Aan het slot van *Viṣṇu-Nārāyana* Boek I voegt Otto het hoofdstuk *Neu-indischer Hymnus* toe.

‘Het vindt zijn bron in de diepe oud-Indiase religiositeit. Het verkondigt het nieuwe vurige verlangen naar eenwording, verzoening, wederopleving en vrijheid van het jonge India.’⁶ ‘Op 27 december 1911 zingen wij in een kolossale ronde tent in Calcutta dit lied in het Hindi, Bengalees en Engels. De Volkschafsten en religies uit het lied waren daar samengekomen voor het Indian National Congress om te overleggen over het lot van India (*Bhārata's* *Geschick*). Je hebt geen idee hoe razendvlug, wanneer hij wil, elke wagenmenner over de straten door de kolkende mensenmassa heen kan rijden.’

- 1 In CW 36, № 1 en 2 van 5 en 12 januari 1922 staat Otto's artikel *Aus Rabindranath Thakurs väterlicher Religion*; in ‘Westermanns Monatshefte’ 75 ‘Meine Religion’ von Rabindranath Tagore, pp. 345-350, en het essay *Numinoses Erlebnis bei Ruskin und Parker* uit *Aufsätze* (1923) wordt in GÜ (1932) aangevuld met o.m. een ervaring van Tagore, hfdst. XI *Spongenes Erwachen des Sensus Numini*. Deze appendices op *Das Heilige* zijn ook in deze uitgave van *Het heilige* opgenomen. In 1931 verschijnt het boekje *Tagore's Getuigenis*.
- 2 Vgl. wat eerder over Gandhi is gezegd en zijn woord vooraf in *Gandhi* 1933, pp. 7-10.
- 3 Vgl. G. D. Alles 1996, *Gandhi, saint and statesman*, c § 14 p. 194 e.v.
- 4 J. Grondin in Schmied-Kowarzik (red.), *Erkennen Monas Sprache*, Würzburg 1997, p. 162.
- 5 Vgl. *Journal für Religionskultur* № 14 (1998) Heinz Röhr, *Bhakti und christlicher Glaube bei Rudolf Otto*; oorspronkelijk verschenen in *Mythos und Religion*, pp. 133-148.
- 6 V-N 1^e druk, p. 54, 2^e druk p. 80; NB.: beide teksten verschillen enigszins.

U bent de heerser over de geest van alle mensen, U beschikt over het lot van India.
 Uw edele naam brengt de harten van Panjāb en Sindhi, Gujarat en Maratha,
 Dravidaland, Utkala¹ en Bengalen tot leven; ¹ Orissa
 En weergalmt in de heuvels van Vindyas en het Himalayagebergte,
 Uw naam vervloeit met de muziek van de Yamuna en de Ganges
 en wordt gezongen door de golven van de Indische Oceaan.
 Zij bidden voor uw zegen en zingen van uw zege.
 De zege van alle mensen ligt in uw hand,
 U beschikt over het lot van India.
 Zege, Zege, Zege aan U.

Met welk gevoel zal vandaag het lied worden gezongen? —
 Waarschijnlijk zal men het überhaupt niet zingen! Want Engeland zal al
 het mogelijke doen om het Indiase gezang en gevoel te onderdrukken
 (abzugewöhnen).¹

Tijdens zijn verblijf in Marburg werd Rabīndranāth Tagore gevraagd:
 ‘Zal Gandhi zijn politieke doel bereiken?’ ‘Wie zal het zeggen!’, ant-
 woordde Tagore. ‘Ik weet maar één ding, hij heeft een wonder verricht.
 Hij heeft ons tot eenheid gesmeed. Hij gaf ons waardigheid. Hij heeft
 ons verheven tot onszelf.’

Op 24 januari 1950 is de hymne *Jana Gana Mana* van Shri Rabindranath
 Tagore door de Constituerende Vergadering in de Hindi-versie aangenomen
 als volkslied van India.³ In 1913 schreef en componeerde hij het lied *Amar
 Shonar Bangla*, ‘Mijn gouden Begalen’, op 13 januari 1971 is het verheven
 tot het volkslied van Bangladesh.

-
- 1 Vishnu-Nārāyana (V-N) 1^e druk 1917, p. 55. In de tweede druk uit 1923 is deze zin-
 snede niet meer opgenomen.
  - 2 Geleitwort von Professor D. Dr. Rudolf Otto, Universität Marburg in B. P. L. Bedi en Freda M.
 Houlston (red.), Gandhi; *Der Heilige und der Staatsmann; in eigenen Aussprüchen*, Verlag von
 Ernst Reinhardt in München, p. 16.
  - 3 Het lied is voor het eerst op 27 December 1911 gezongen. Rudolf Otto was erbij.

Vischnu-Nārāyana besluit met *Das Gesetz der Parallelen in der Religionsgeschichte*. Hierin belicht Rudolf Otto de ontstaansgeschiedenis van het religieuze gemoed en schenkt aandacht aan de religieuze gebeurtenissen die zich in de acht eeuwen v.c. hebben voltrokken. Hij laat zien hoe religies zich in verschillende tijden en culturen anders kleuren, maar zich ook gelijkvormig ontwikkelen zonder dat altijd van beïnvloeding sprake is.

In Israëel traden in de 8^e en 7^e eeuw v.c. de eerste profeten op. In Griekenland ontwaakte een hoger type van godsdienst. In het oude India ontstond het Brahmanisme en in China brak de historische tijd aan waarin het godsdienstige denken wakker werd. Bij de Perzen is er de werkzaamheid van Zarathoestra als profet van Ahoeramazda. Daarna, tussen de 6^e en de 4^e eeuw, predikten Ezechiël en deuterio-Jesaja een universeel monotheïsme, doceerden Plato en Aristoteles, leerden Lao-tzi en Confucius hun wijsheid en verkondigde Boeddha zijn heilsleer die een machtige levensbeschouwing in het leven riep. – ‘Overal vind je overeenkomsten in de behoefte aan verlossing, in ideeën en idealen en religieuze levenswijze.’ Deze overeenkomsten komen volgens Otto voort uit ‘een uniforme werking van de gelijkgestemde menselijke ziel, die als de onderliggende bepalende factor overal aanwezig is’.¹

In 1915 tot hoogleraar in Breslau benoemd, vertrekt hij vandaar in 1917, als opvolger van de Ritschliaan Hermann², naar Marburg. In deze bloei-periode valt zijn grootste openbare werkzaamheid. Het met zijn zuster gedeelde huis, Sybelstraße 8, is een centrum van internationale ontmoetingen. *Das Heilige* maakt hem beroemd. Studenten stromen naar de colleges van deze wijze uit het westen, zoals hij soms wat geëxalteerd werd genoemd.

-
- 1 Religieuze overeenstemming. Overeenkomsten en verwante gedachten in de godsdienstgeschiedenis; een vergelijkende studie naar de oorsprong en ontwikkelingen van religie, Amsterdam 2005, uit het Voorwoord door de Nederlandse uitgever, p. 136. Vgl. Karl Jaspers spiltijd, Karen Armstrong, *De grote transformatie*, Amsterdam 2005 en P. Sloterdijk, *Je moet je leven veranderen*, 2011.
  - 2 Hermann heeft hem nadrukkelijk voorgedragen: ‘Ich danke Ihnen so treu und herzlich für Ihr Vertrauen, wie glaube ich, nur immer Menschen danken können.’ HS. 691:405, 24-4-1917.

Op 5 mei 1925 wordt Rudolf Otto tot Senator van de Deutsche Akademie in München benoemd. In 1916 ontvangt hij een Turkse Orde van de Sultan der Osmanen en in 1932 een Eredocoraat in de Theologie van de Universiteit van Uppsala. De bul draagt het opschrift:

*In nomine Dei Excelsi Omnipotentis. Amen.*¹

Otto onderhield contacten met geleerden, godsdienstige leiders en politici in verschillende landen. Tussen de correspondentie bevinden zich brieven aan onder andere de sinoloog en theoloog Richard Wilhelm, Wilhelm Dilthey († 1911) en William Wrede († 1906). In het Miskotte-archief te Leiden bevindt zich een briefkaart van Rudolf Otto aan H. Miskotte († 1976), waarin hij o.m. namens zijn Nederlandse uitgever, J.L. Willem Seyffardt, vraagt of hij wellicht een tichtige vertaler kent. Of Otto en Gerardus van der Leeuw elkaar kenden is niet onwaarschijnlijk. Er zijn wederzijdse interesses, beiden zijn politiek actief geweest en toen Van der Leeuw in 1914 *Egyptologie* studeerde in Göttingen doceerde Otto Theologie aan dezelfde faculteit. Otto's *Das Heilige* was een onderdeel in zijn geregelde colleges.² In hun archieven is tot op heden echter niets van dien aard gevonden. Van der Leeuw is in elk geval diepgaand door Otto beïnvloed, hij noemt en citeert Otto regelmatig in zijn belangrijke werken.³ Dit laatste geldt ook voor Claas J. Bleeker:

'Rudolf Otto is beroemd geworden door *Das Heilige, über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, waarin hij het begrip heilig heeft geanalyseerd op een manier die diepe indruk maakte. Otto is een geleerde met een fijn gevoel voor religieuze kwaliteitsverschillen.'⁴

1 In de naam van de almachtige God in de hoge. Amen. Traditiegetrouw draagt Otto zijn volgende boek, *Reich Gottes*, (1933), op aan 'de orde van theologen' in Uppsala:

UPSALIENSI THEOLOGORUM ORDINI — RUDOLFUS OTTO DOCTOR UPSALIENSIS.

2 Vgl. Willem Hofstee, *Goden en mensen; De godsdienstwetenschap van Gerardus van der Leeuw*, Kampen 1997, p. 33 e.v.

3 Met name *Wegen en Grenzen* (1932) is doordrenkt met Otto's gedachtegoed.

4 *Grondlijnen eener Phaenomenologie van den Godsdienst*, N.V. Servire, Den Haag 1943, p. 26.

‘Zijn boek over het heilige is zeer populair. Het is de vraag of de fenomenologie niet meer te danken heeft aan zijn *West-Östliche Mystik* en aan een boekje als *Indiens Gnadenreligion und das Christentum*. In de vergelijking van de verschillende typen van mystiek toont Otto zich namelijk een meester. Hier is een waarachtig schouwen van het wezen. En in *Genadereligie* laat hij zien, hoe het voor-Indische geloof in genade naar de terminologie met het christelijke sterke overeenkomst vertoont, maar naar de godsdienstige houding diep verschilt. Dit is fenomenologisch genuanceerd ontleed.’¹

De opvolger van Van der Leeuw in Groningen, Th. P. van Baaren:

Prof. G. van der Leeuw: ‘Godsdienst is de verhouding van de mens tot iets anders’. Voor deze andere wereld gebruikt men in de godsdienstwetenschap vaak de aanduiding *het heilige*. Deze term is ingevoerd door de Duitse geleerde Rudolf Otto, wiens mooie boek *Das Heilige* vele malen is herdrukt en in vele talen is vertaald.’²

De religiewetenschap gebruikt diverse woorden om deze andere werkelijkheid aan te duiden. Na het rationalisme van de 18^e en 19^e eeuw werd het als een ontdekking beleefd toen Otto in 1917 met grote nadruk wees op de categorie van het heilige waarop ook Nathan Söderblom al de aandacht had gevestigd, en op de betekenis daarvan voor alle religies.³

De dichter Theo van Baaren:

Het raadsel ligt doodstil,
want iedere beweging
verraadt ons iets hiervan.
Daarom houdt het zich stil,
zodat het – authentiek – een raadsel blijven kan.⁴

1 Ibidem. Vgl. G. W. Barnard, *Exploring unseen worlds*, UP State of New York 1997, p. 365-6.

2 Prof. dr. Th. P. van Baaren: *Uit de wereld der Religie*, Arnhem 1951, p. 14.

3 *Doolhof der Goden; Inleiding tot de vergelijkende godsdienstwetenschap*, Amsterdam 1960, p. 13. Hoewel ten diepste een religieuze intuïtie, strekt de betekenis zich verder uit; vgl. J.-J. Suurmond, *Nooit leven we zo intens als wanneer we huiveren*, *Dagblad Trouw* 19-6-2012.

4 Theo van Baaren: *Trommels van marmor*, Amsterdam 1986, p. 66.

In 1917, het jaar van de publicatie van *Das Heilige*,¹ is Rudolf Otto hoogleraar *Systematische Theologie met Pflichtprogramm in Godsdienstfilosofie, Dogmatiek en Ethiek* aan de *Marburger Evangelisch-Theologischen Fakultät*. Van 1920 tot 1921 is hij faculteitsvoorzitter. Tot zijn vervroegde emeritaat in 1929 blijft hij er werken. In 1923 verschijnt *Aufsätze das Numinose betreffend* en in 1925 het artikel *Meister Eckehardt's Mystik im Unterschiede von östlicher Mystik*.^{1a}

‘In de winter van 1923-1924 werd ik uitgenodigd om als gastdocent de *Haskell Lectures* aan het *Oberlin College, Ohio*² te verzorgen over de overeenkomsten en verschillen tussen de westerse en oosterse mystiek, met name in relatie met Eckhart en Shankara. Ik heb deze colleges in de herfst van 1924 gehouden. Enkele voordrachten zijn daarna verschenen in tijdschriften, de een wat meer uitgewerkt dan de andere.’³

In het voorwoord bij *West-Östliche-Mystik* wijst Otto op het belang van zijn tijd in India, vooral Benares, en Japan voor zijn begrip van het verschil tussen westerse en oosterse religieuze tradities:

‘Hier aanschouwde ik voor het eerst tastbaar de wonderlijke parallellen tussen het oosterse voelen en ervaren en die van het Westen. Ook kreeg ik zicht op hun verborgen bijzonderheden en onvertrouwdheden.’

‘Dat dit boek uitgaat van mijn bevindingen uit *Das Heilige*, moge duidelijk zijn. Het sluit ook aan bij bepaalde hoofdstukken uit mijn *Aufsätze, das Numinose betreffend*.⁴

Hij geeft het boek als motto de versregel van de Engelse dichter Rudyard Kipling mee: *East is east, and west is west, – Never the twain will meet*.^{4a}

1 *Das Heilige; Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (DH), Trewendt und Granier, Breslau 1917. – 1^a *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 6.

2 Vgl. *Theologische Realenzyklopädie* (T.R.), Berlijn 1977, p. 560; *Klassiker der Religionswissenschaft*, München 1997, p. 200.

3 *West-Östliche Mystik; Vergleich und Unterscheidung zur Wesensdeutung* (wÖM), Leopold Klotz Verlag, Gotha 1926, p. VI; Eng. vert.: *Mysticism East and West; A comparative analyses of the Nature of Mysticism*, The Macmillan Company, New York 1932, pp. 5-6.

4 wÖM pp. VI-VII. – 4^a Ib. p. 1.

‘Ist das wahr?’, knoopt Rudolf Otto er meteen aan vast. Zeker, hij erkent dat het lastig is voor iemand om het geheim van de ander te doorgronden.¹ Als kenner van zowel christendom als hindoeïsme probeert hij de innerlijke verwantschap tussen de in het Latijn en Middelduits schrijvende Eckhart en de in het Sanskriet schrijvende Shankara uit te werken. Shankara legt de *Oepanisjaden* uit en Eckhart de Bijbel. Otto constateert dat zij dezelfde overtuiging van het Eeuwig-Ene zijn toegegaan:

1. Er bestaat overeenstemming tussen hun opvattingen over metafysica, dat wil zeggen hun leer over datgene wat achter het in de natuur gegevene ligt, als oergrond van de werkelijkheid.
2. Beiden zien het geluk voor de mens gelegen in het goddelijke Zijn. Voor Shankara is de verlossing in het Zijn van Brahman gelegen, terwijl Eckhart zegt: ‘God is hetzelfde ene, dat ik ben’.
3. Er is een overeenkomst in hun lesmethoden. Het leren kennen is zelfessentieel. Zij keren zich allebei tegen een emotionele vorm van mystiek die zich als in een roes tot zoete troost en epicurisme laat vervoeren. Beiden bewandelen de weg van de diepe godskennis door subtiële dialectiek en vinden het mysterieuze in de volheid van de stilte. Het is een herinnering aan de transcendente Al-Ene en een vertrouwensrelatie met dat waarvoor woorden tekort schieten.²

Willem Aalders vermeldt het onderscheid dat ‘Rudolf Otto maakt tussen de verinnerlijking (*der Weg nach Innen*) en de weg naar de eenheidswaarneming (*der Weg der Einheitschau*)’³ die God ziet als de Ene in de veelheid der dingen. Dat wil zeggen de vorm van mystiek die de veelvormigheid van het leven volkomen wil achterlaten, en de andere vorm die het geheel van de wereld, of van de mensheid, wil zien als een eenheid-in-God.

---

1 Vgl. Barnard 1997 hfdst. 2, *Experiencing unseen worlds*; Otto wordt hier op één lijn gesteld met Baron von Hügel, Evelyn Underhill, Joseph Maréchal en W. T. Stace, p. 365

2 Vgl. Dr. R. Boeke († 1994), *Drie Westerse wijzen in de 20e eeuw* uit 1985, pp. 25-26.

3 WÖM p. 52; Vgl. W. J. Aalders *Mystiek; Haar vormen, wezen, waarde*, Groningen 1928, p. 315-6 en C. Bleeker, *Op zoek naar het geheim van de godsdienst*, Amsterdam 1952, p. 183.

In 1926 publiceerde Otto in het Weense tijdschrift *Religionspsychologie* zijn artikel *Religiöse Kindheitserfahrungen*.¹ In *Spontanes Erwachen des Sensus Numini* heeft Otto een aantal numineuze jeugdervaringen beschreven.² Later is dit aangevuld met de paragraaf *Ontwikkelingsfasen bij de jeugd en bij schriftloze volken*. Beide essays verschenen als aanvulling op *Het heilige*.

‘Rudolf Otto wil aantonen dat de kern van elke religieus ervaring numineus van aard is. Dat is iets anders dan te stellen dat de religieuze ervaring het exclusieve recht op numinositeit heeft. Otto heeft de neiging dat wel te doen. Vanaf het begin is dit een discussiepunt geweest. – Zo houdt Otto de kunstzinnige en numineuze ervaring fundamenteel uiteen. Er zijn grote overeenkomsten (entsprechen), ze kunnen elkaar opwekken, maar als het er op aankomt houdt hij ze scherp uit elkaar. Hij maakt ook sterk onderscheid tussen de numineuze en seksuele ervaring.’³

De gelijkenissen die Otto aanwijst – in literatuur, beeldende kunst, architectuur en muziek – zijn richtingaanwijzers, een handreiking voor zijn minder ervaren lezers om in de buurt van het numineuze te kunnen komen. Dat zijn fenomenale beschrijvingskunst ook getuigt van een sterk esthetische aanleg is voor de lezer mooi meegenomen. Hoe dan ook, of het nu religieus, regressief of esthetisch is, – ‘It is not the roots but the fruits’, om met de door Otto kritisch bejegende William James te spreken.⁴ Vooral jungiaanse kringen hebben Otto’s pionierswerk in de praktijk gebracht.⁵

1 *Veröffentlichungen des Wiener Religionspsychologischen Forschung-Institutes*, N° 1 1926, pp. 99-105.

2 *Aufsätze* 1923, pp. 56-60. – 2^a GÜ 1932, pp. 274-282.

3 Tjeu van den Berk, *Het numineuze*, Zoetermeer 2005, p. 150.

4 Vgl. Geleitwort von Rudolf Otto in SEL 1929, p. 7: ‘Amerika, dem Lande des Pragmatismus, des Psychologismus, des Behaviourismus und einiger anderer Ismen, die uns fremd und kalt anschauen...’

5 Bv. Edw. Robinson, *The original vision: A study of the religious experience of childhood*, RERU Manchester College, Oxford 1977. Sir A. C. Hardy, *The Spiritual Nature of Man: A Study of Contemporary Religious Experience*, Oxford 1979. D. Kohnstamm, *Ik ben ik; de ontdekking van het zelf*, Amsterdam 2002. V.d. Berk, *Op de bodem van de ziel; onbewuste drijfveren in de spirituele beleving*, Zoetermeer 2006.

De overeenkomsten en verschillen tussen christendom en hindoeïsme werden verder uitgewerkt in *De genaderreligie van India en het christendom*:

‘De inhoud van dit boek is gebaseerd op colleges in Kassel (1924) en, in een meer uitgewerkte vorm, aan de universiteiten van Uppsala (Olaus Petri-lezingen 1926) en Oslo. Deze colleges zijn uitgegeven als: *Indiens Nâdesreligion och Kristendomen*.¹ Het werd in het Deens vertaald en in 1927 verscheen de tekst in Madras als: *Christianity and the Indian religion of grace*.²

Curieus en enigszins mysterieus is hier Otto's laatste voetnoot over een boekje van Paul Neff, *Religion als Gnade*. Het lijkt alsof Otto hier de dialoog aangaat met zijn eigen diepste religieuze vermoedens en twijfels. Neffs boekje vermeldt pront: *Mit Geleitwort von Rudolf Otto Marburg*. Links achter het titelblad in stevige kapitalen het credo van Otto's voorganger in Marburg:

RELIGION IST DER WEHRELOSE AUSDRUCK INDIVIDUELLEN ERLEBNIS
WILHELM HERMANN

Op de naastliggende pagina een dun kader met in een kleine cursief:

*Geheimnis en betovering
Dringt van een onbekende diepte
Naar de bodem van je hart –
zwijgen en wacht.*

*Oplomend vanuit de duisternis
Brengt je ziel in het naauw
Vraag schuchter –
wacht en luister.*

*Bloeiend vanuit onzekerheid
Voorgevoel van samenklank
Rust vervangt weerbarstigheid –
luister en zwijg.*

*Drängt fremder Tiefe
Rätsel und Zauber
Eigener Tiefe zu –
schweige und warte.*

*Wächst aus dem Dunklen,
Sich bedrängend,
Fragend Befangen –
warte und lausche.*

*Blüht aus Befängnis
Ahnender Einklang
Ruhe im Widerstreit –
lausche und schweige.*

Was getekend: R.O. – Armenius versus Gomanus; goede werken versus genade; jezelf vastklampen of bij je kladden worden gegrepen – Religie als genade?

-
- 1 Vertaald door Birger Forell, Otto's medewerker tijdens zijn reis in 1927-1928.
  - 2 *Indiens Gnadenreligion und das Christentum*, C. H. Beck, München 1930;
Ned. vert.: Uitgeverij Abraxas, Amsterdam 2004, p. 15; Eng. vert.: Londen 1930.

De socioloog Neff, die in 1922 het begrip *Fremdheit* definieerde, geeft Otto woorden – ‘die losstaan van elke vaktheologische arbeid en uit een volstrekt oorspronkelijke ervaring ontsproten schijnen te zijn’¹ – om zijn persoonlijke positie tegenover verzoenende genade en mystiek in contrast te zetten.²

In 1932 verschijnt *Godheid en godheden van de Arya's* als nadere uitwerking van zijn thema's over de religieuze genese.³ Ook verschijnen twee essaybundels die de numineuze ervaring verhelderen: *Het gevoel voor het transcendente (GÜ)*, als aanvulling op *Das Heilige*, en het theologische *Zonde en oerschuld (SU)*. Otto stelt het begrip *Urschuld* tegenover *iustitia originalis*. De bundels waren het gevolg van de gestadig aanwassende bijlagen bij *Het heilige*. Enkele daarvan waren al in 1923 verschenen als *Essays over het numineuze (RM 3)*.⁴

In een brief van april 1927 spreekt Rudolf Bultmann de hoop uit dat de tegenstand [zie blz. 73] in Marburg misschien ‘in zes maanden, wanneer Otto in India zit’ kan worden overwonnen.⁵ – Deze laatste grote reis duurt van 18 oktober 1927 tot 14 mei 1928 en brengt Otto naar Ceylon, India, Palestina, Klein-Azië en de Balkan. Het doel was vooral om de verhouding tussen de theïstische en mystiek-monistische richting in het oosters geloofsleven in levende lijve te ondervinden. Otto leert allerlei vormen van verering kennen. De cultische belevingen en andere religieuze uitingen toetst hij telkens op hun godsdienstig gehalte.

Otto mag dan ook worden beschouwd als een geleerde die meer was dan een vergelijkend godsdiensthistoricus of een theoretisch fenomenoloog: steeds zoekt hij naar de wezenlijke kennis der goddelijke werkelijkheid.⁶

1 *Gnademeligion*, München 1930, pp. 84–85; *Gnadereeligie*, Amsterdam 2004, pp. 100, 126–127.

2 Paul Neff, *Religion als Gnade*, Töpelmann, Gießen 1927; Ned. vert. *Religie als genade*, 2011.

3 *Gottheit und Gottheiten der Arier*, Verlag von Alfred Töpelmann, Gießen 1932.

4 ‘Die Abtrennung geschah, um den Preis der Hauptschrift [RM 4] möglichst niedrig halten können und um andererseits den Käufern früherer Auflagen zu ermöglichen, sich die hinzugekommenen Aufsätze anzuschaffen ohne genötigt zu sein, das ganze Werk zum zweiten Mahle zu kaufen.’ DH 1923, Vorworte.

5 Michael Lattke, *Rudolf Bultmann on Rudolf Otto*, ‘Harvard Theological Review’ N° 78, 1985.

6 Vgl. Boeke 1957, p. 71.

Op grond van zijn studie en ervaring komt hij tot de conclusie dat de mens geheel in beslag wordt genomen door wat zich als *heilig doet gelden*. Hij legt er zich op toe de eigen waarheid van de godsdienstzin te ontdekken. Zoals Georg Wünsch het samenvat:

‘Volgens deze opvatting is religie iets dat geheel op zichzelf staat (*sui generis*), in de grond van de zaak buitenredelijk (*numinos*), dat door een bijzonder menselijk vermogen in het diepste innerlijk (*Seelengrunde*) van de schouwende geest oplicht (*anamnesis*), waarbij ‘gevoel’, ‘voorgevoel’ (*Ahnung*) en ‘goddelijkheid’ (*Divination*) dit karakteristieke vermogen om religie als een realiteit te erkennen, aanduiden.’¹

Deze oriëntatie is bij Otto, in zijn boeken, gesprekken, levenshouding en in zijn *Religionskundliche Sammlung* bepalend.

Tijdens een driedaags verblijf op het eiland Elephanta bij Bombay beleeft Otto opnieuw een ervaring van het heilige, ‘de goddelijke werkelijkheid’:

‘Langs een prachtige stenen trap beklim je de berg, tot er halverwege aan de rechterkant een grote poort in de vulkanische rots opengaat die je binnervoert in een van de machtigste vroege Indiase rotstempels. Zware uit de rotsen gehouwen zuilen dragen het dak. Je ogen wennen langzaam aan het halfduister. Stilaan ontwaart je de ontzagwekkende, in de muur gebeitelde afbeeldingen van de religieuze sagen van India, tot je de indrukwekkende binnenste ruimte bereikt. Hier rijst een godenbeeld op uit de rots dat ik alleen kan vergelijken met enkele Japanse sculpturen of met de grote Christusgestalten in vroeg-Byzantijnse kerken. Het heeft drie gezichten (*tri-murti*), slechts tot aan de borst uitgehouwen en drie keer zo groot als een mens. Je moet je neerzetten om de volle indruk te krijgen. Stil en imposant schouwt het middelste gezicht omlaag, de twee andere zijn *en profil*. Over het beeld ligt een volmaakte rust en verhevenheid. Shiva wordt hier afgebeeld als de wereldschepper, -hoeder en -vernietiger; tegelijk de redder en de zegenende.

---

1 *Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG), Tübingen 1927-1932, IV, p. 842.

Nergens anders heb ik de geheimenis van het transcendente grandiozer en volmaakter uitgedrukt gezien dan in deze drie hoofden... Alleen al het zien van deze plek was de reis naar India al meer dan waard, en door de religieuze geest die hier vertoefd heeft kan men in een uur van meditatie (*Anschauung*) meer ervaren dan uit alle boeken.¹

Deze reiservaringen hebben Otto's overtuiging gesterkt dat de specifieke verschillen tussen christendom en hindoeïsme geen werkingen waren van hun bovenredelijke kern maar van hun respectieve ethische ontwikkelingen. De relatie tussen ethiek en religie is een van de centrale thema's van Otto's latere werk en leven. In vijf artikelen, geschreven tussen 1931 en 1932, probeerde hij recht te doen aan de absolute objectieve waarde die in religie wordt gevonden.² Hij had dit thema willen uitwerken in de Gifford-lectures waarvoor hij in 1933 was uitgenodigd en die hij *De morele wet en de wil van God* had willen noemen. De slopende malaria en zijn immer sluimerende *melancholia* noopten hem de lezingen af te zeggen. De richting waarin zijn denken ging wordt ook duidelijk in zijn boek *Vrijheid en noodzakelijkheid* waaraan hij werkte tot zijn overlijden. Het werd geredigeerd Theodor Siegfried en verscheen postuum 1940.³

In april 1933 wordt op grond van het *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums* Otto's collega Hermann Jacobsohn ontslagen. Op 27 april 1933 werpt hij zich bij het *Südbahnhof* voor een trein. Otto is totaal van slag. Hij wil de zoon van zijn vriend adopteren maar slaagt daar niet in.⁴

1 Briefe Rudolf Otto's von seiner Fahrt nach Indien und Ägypten, CW 52 N° 24, 1938.

2 *Wert, Würde und Recht* en *Wertesetz und Autonomie* in 'Zeitschrift für Theologie und Kirche', 12 (1931); *Das Schuldgefühl und seine Implikationen* en *Das Gefühl der Verantwortlichkeit* in 'Zeitschrift für Religionspsychologie', 14 (1931); *Pflicht und Neigung* in 'Kant-Studien' 37 (1932). Vgl. Rudolf Otto, *Aufsätze zur Ethik*, hrsg. von J. S. Boozier, C. H. Beck, München 1979, pp. 53 e.v., 127 e.v., 143 e.v. en 175 e.v.

3 Rudolf Otto, *Freiheit und Notwendigkeit; Ein Gespräch mit Nicolai Hartmann über Autonomie und Theonomie der Werte*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1940.

4 Almond, Ingeborg Schnack-interview 10-12-1980, Margarete Ottmer-interview 7-12-1980.

Op 25 april 1936 schrijft Otto aan Forell: 'Ik heb tien weken een zware griepaanval gehad, en voelde me zo zwak dat ik nauwelijks kon functioneren. Ik kan nog steeds niets doen en lig bijna de hele dag op bed.'¹ Zijn gekwelde conditie blijkt verder uit een andere brief aan Forell van 31 mei: 'We hebben een erg moeilijke tijd gehad. Johanne heeft in maart een ongeluk gehad, en ik ben het hele kwartaal zo ziek geweest van de griep dat ik niet wist wat ervan zou komen.'^{1a}

Begin oktober 1936 maakt Otto in z'n eentje een lange wandeling naar de spookachtige ruïnes van Burg Staufenberg bij Marburg. Ten langen leste beklimt hij de vermoeiende trap van de toren. De omstandigheden zijn tragisch en mysterieus. Eenmaal boven maakt hij een val van 25 meter en breekt een been en een voet.² In de Klinikum der Philipps-Universität krijgt hij morfine ter verlichting. Voor, tijdens, en na zijn val was Otto neerslachtig.³ Op 12 december schrijft Johanne over haar broer aan Birger Forell: 'Rudolf klaagt veel over hoofdpijn, waardoor hij vaak niet coherent kan denken; de depressies zijn ook weer begonnen... Hij huilt vaker.'⁴ Samen met de morfine-ontwenning maakt dit hem suïcidaal. In februari 1937 wordt Otto opgenomen in de Landesheilanstalt Marburg. Tijdens zijn verblijf in de kliniek heeft Otto geprobeerd zich voor een trein te werpen,^{4a} zoals zijn vriend.^{4b} Een verblijf in het Schwarzwald moet verlichting brengen. Otto voert er lange gesprekken over ethische kwesties.⁵ Otto sterft in de late avond van 6 maart 1937 op 67-jarige leeftijd. De doodsoorzaak was een longontsteking die hij had opgelopen in de Landesheilanstalt. Daarbij kwamen ernstige vernauwingen van de bloedvaten aan het licht die, zo bleek, al twintig jaar eerder hadden ingezet.

1 HS. UBM 797:170. – 1^a HS. UBM 797/171.

2 Margarete Ottmer sluit de mogelijkheid van een zelfmoordpoging niet uit.

Ingeborg Schnack wijst die gedachte vooral op 'theologische' gronden af.

3 Volgens Margarete was oom Rudolf depressief van aard; vgl. T.R. 25, Berlijn 1995, p. 561.

4 UBM 797:178. – 4^a M. Ottmer-interview 1980. – 4^b Neue Züricher Zeitung 21-5-1933.

5 Rudolf Otto *Verantwortliche Lebensgestaltung; Gespräche über Fragen der Ethik*, hrsg. v. Karl Küssner, W. Kohlhammer, Stuttgart 1941, Riga 1943, Lüneburg 1959.

Zijn dodenmasker, afgenomen door Reinhard Paffrath, ademt een weidse vrede – een stille verhevenheid. Het graf op Friedhof Rotenberg te Marburg, hoog op de heuvel vanwaar men ver uitziet, is passend voor deze gestalte wiens geest boven het aardse uitrees. – In de steen staat gebeiteld:

Heilig, Heilig Heilig, ist der Herr Zabaoth.

Ter Otto's nagedachtenis werd op 20 juni 1937 in de universiteits aula een samenkomst gewijd. Faculteitsvoorzitter Emil Balla en decaan Heinrich Frick hielden een herdenkingsrede gevolgd door een in memoriam van de deken van St. Pauls, de Engelse en de Zweedse aartsbisschop. Frick:

‘Rudolf Otto was een meester – een ontdekker. Door de moeizame weg bergopwaarts te gaan, lukt het om het hoogste te bereiken en het diepe inzicht te verkrijgen dat Otto kenmerkte.’

In 1904 vertrekt weduwe Johanne Ottmer-Otto met haar dochtertje naar Göttingen. Vanaf 1911 leven beiden tot zijn dood met Rudolf samen.

Op 4 januari 1928 schrijft Otto vanuit Bombay een brief aan zijn nichtje: ‘Lieve Grete, Je bent bijna jarig [...] hartgrondige groeten en de beste wensen voor je nieuwe levensjaar. Ik verheug me erop om thuis te komen en je weer te zien.’

Margarete sterft op 24 maart 1988. Haar gezicht heeft een verbluffende gelijkenis met het dodenmasker van haar oom. Het was haar innige wens om te worden bijgezet in het hoogliggende graf van Rudolf waar sinds 1942 ook haar moeder ligt. Na de plechtigheid is er een samenkomst in de *Religionskundliche Sammlung*. Zij wordt herinnerd als bescheiden, doortastend en humorvol. Een liefdevolle en wat strenge vrouw die zich na de dood van Rudolf heeft ingezet voor zijn levenswerk en nalatenschap.¹

Iedereen die Rudolf Otto ontmoette raakte onder de indruk van – ja, meer dan van zijn persoonlijkheid nog, van een eigenaardige macht en mysterie achter hem, of hij een andere wereld toebehoorde. Dat wekte ontzag. Je vóelde het als hij zweeg. Iets van die verheffing die boven hem uitwees, is te bespeuren bij het portret dat K. Doerbecker schilderde. Het opschrift luidt:

Sine tuo numine – nihil est in homine – nihil est innocuus.²

1 Mitteilungen für den Freundeskreis der Schule Schlaffhorst-Andersen e.v., № 19 (2-88), pp. 12-16.

2 Rudolph Boeke 1957, p. 71; Zonder uw numen, uw knik – is er in de mens niets – is er niets onschadelijk.

MARBURG AM LAHN

MARBURG is een provinciestadje met een universiteit die kan bogen op een rijke godsdienstwetenschappelijke traditie, er wordt veel waarde gehecht aan de veelstemmigheid van de theologische richtingen.¹ In 1927 viert de universiteit haar vierhonderdjarig jubileum. Rudolf Otto prijst in zijn *Rede zur 400 jährigen Jubelfeier der Philippina zu Marburg* het 'streven van de vrijgemaakte geest naar onafhankelijke waarheidsvinding'.² En, zoals zijn *Religionskundlichen Sammlung* laat zien, met respect voor de pluraliteit van de religieuze stromingen die allemaal cirkelen rond de waarheid die strookt met hun eigen godsdienstwetenschappelijke uitgangspunten.³ De feestrede werd uitsgesproken in de protestantse kerk.⁴ 'Men zag Heidegger met een grimmige uitdrukking op zijn gezicht in een merkwaardig jacquet echter de katholieke kerk binnenstappen.'^{4a}

Met de komst van Heidegger, ambitieus, tactisch en met een jezuïtische vooropleiding, veranderde de gemiddelde sfeer. Terwijl hij in 1923 Husserl zijn leraar noemt en profiteert van diens status schreef hij eerder dat Husserl het spoor helemaal bijster is – als hij tenminste ooit op het goede spoor heeft gezezen [...] en dát wil vandaag in Berlijn de wereld verlossen.⁵

Overigens heeft Husserl het aanbod om de prestigieuze leerstoel van Ernst Troeltsch over te nemen niet aangenomen. Zijn behoefte om vanuit Berlijn de wereld te verlossen was kennelijk minder groot dan Heidegger dacht. 'Er is iets voor te zeggen dat Heidegger zijn eigen ambities projecteert op zijn voormalige leraar.'⁶

---

1 Vgl. Ernst Benz, *Rudolf Otto als Theologe und Persönlichkeit*, Leiden 1971, p. 33.

2 R. Otto, *Sinn und Aufgabe moderner Universität*, Marburger Akademische Reden Nr. 45 bij *Elwert Universitätsbuchhandlung Marburg, 1927*. Vgl. Georg Pfeleiderer, *Theologie als Wirklichkeitswissenschaft*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1992.

3 Christoph Elsas, *Wie das Göttliche begegnet*. Rudolf Ottos Buch *Das Heilige und seine Wirkung* in *Jacyk* 2010, p. 58.

4 Vermoedelijk de Elisabethkirche. – 4^a Hermann Mörchen (student van Heidegger), geciteerd in Rüdiger Safranski, *Heidegger en zijn tijd*, Amsterdam 1995⁵, p. 167.

5 Martin Heidegger/Karl Jaspers, *Briefwechsel (BWHK 19-XI-1922)*, München 1990, p. 34.

6 Safranski 1995, p. 165; Heeft Heidegger niet zelf de verlossersattitude die hij Husserl toedicht?, p. 166.

Rudolf Bultmann, in Breslau de vriend van Otto en sinds 1921 werkzaam in Marburg kiest voor Heidegger die Rudolf Otto niet zelf wil bruuskeren. Twee bronnen hadden hem gemeld dat Otto de grootste invloed bij Becker¹ heeft, en als hij in onze faculteit zijn stem laat horen, velen naar hem zullen luisteren.² Heidegger schrijft dat er veel kritiek op Bultmann was – hij zou de studenten verpesten, ze hoogmoedig maken en de andere collega's tot tweede klasse degraderen – het zou alleen nog om Bultmann en Heidegger gaan.³

Rudolf Otto en zijn historisch godsdienstonderzoek werd meegesleurd in deze Prinzipienstreit. Hij heeft het onderspit gedolven omdat het hem aan geestelijke en lichamelijke kracht ontbrak. Voor zo'n theologenstrijd heb je stevige ellebogen nodig, een permanente bereidheid om je te verzetten en het vermogen om op een grove kwast een scherpe beitel te zetten. De diplomatieke en hoogsensitieve Otto kwam in de knel.⁴

Gott mit uns was de 'aanleiding' om de liberale theologie te heroverwegen.⁵ Toen Bultmann in 1924 kennismaakte met Heidegger, 'ontdekte' hij de 'overeenkomst' tussen de eigenlijke boodschap (Kerygma) van het Nieuwe Testament en de filosofie die Heidegger in die jaren ontwikkelde.⁶

De innerlijke band tussen Heideggers denken en zijn politieke sympathieën is van filosofisch belang. Kleeft er aan zijn ter van het zijn, dat ons een tijdelijke lichtplek? toebedeelt, geen inherente onverschilligheid voor de vragen van recht en onrecht? Door de nadruk op de lokale waarheid van het zijn en de verworteling van het denken in het eigene, de Heimat, heeft Heidegger in elk geval geen affiniteit met het westerse liberalisme. Zijn filosofie is verwant aan het conservatief nationalisme in de politiek.⁸

1 C. H. Becker († 1933), oriëntalist, Pruisisch minster voor Onderwijs en Wetenschappen.

2 Brief van Heidegger aan zijn vrouw 31-VII-1925 in G. Heidegger, 'Mijn lieve zieltje!', Kampen 2007, p. 159. – 3 Ib. p. 158. Zie blz. 13. – 4 Benz 1971, p. 32. – 5 Zie blz. 13.

6 G. C. den Hertog in dr. G. Harinck (red.), Christelijke Encyclopedie, Kampen 2005, p. 258.

7 Lichtung, vgl. P. Sloterdijk in W. James, De wil om te geloven, Amsterdam 2007, p. XXXII.

8 Th. de Boer in Jan Bor (red.), in De verbeelding van het denken, Amsterdam 1995, p. 348

‘Rudolf Otto was een liberaal in de diepste zin van het woord, *one who loves and prizes freedom.*’¹ ‘Tóch Duitser in hart en nieren’, voegt de Engelsman nog toe. Hannah Arendt en Karl Jaspers zijn het na 1945 erover eens dat Heidegger kennelijk iemand is wiens morele gevoeligheid niet was opgewassen tegen de hartstocht van zijn denken.² Arendt, die volgens Heidegger ‘mij als geen ander doorgrondt’, schrijft aan Jaspers: Wat jij onzuiverheid noemt, zou ik een gebrek aan karakter noemen, maar in de letterlijke zin dat hij er geen heeft en zeker ook geen bijzonder slechte. Tegelijk leeft hij met een diepgang en een hartstocht die je niet licht vergeet.³

De religieuzen onder de filosofen van het ogenblik laten in het momentum het numineuze aankomen (Rudolf Otto) of waars onvoorwaardelijk aangaat (Paul Tillich) of het rijk Gods (Karl Barth) of het omvattende (Karl Jaspers). Ook Heideggers moment leidt tot een transcendentie, maar een transcendentie van de leegte. De transcendentie van het niets. Toch is het geweld van het numineuze niet verdwenen. Het gaat uit van de merkwaardige beweging tussen niets en iets, die de mens bewust kan voltrekken. Dat is zijn numineuze speelruimte die hem toestaat het wonder dat er hoe dan ook iets is als een wonder te beleven. En dat niet alleen, even verwoonderlijk is tegen die achtergrond de scheppende potentie van de mens.⁴

In het voorjaar van 1933 wordt Otto's vriend Jacobsohn op de jüdischer Friedhof in Lüneburg begraven. Heidegger wordt lid van de NSDAP en beëindigt zijn vriendschap met Jaspers. Frau Heidegger rijdt de rector van de Universität Freiburg dagelijks naar zijn werk. In juni wordt Hannah door de Gestapo gearresteerd in Berlijn. In de herfst begint Otto aan zijn laatste, eenzame tocht naar de spookachtige ruïnes van de burcht Staufenberg.

‘He must have foreseen clearly the inevitable catastrophe that loomed ahead, and caught the sound of Niagara thundering beyond the upper rapids.’⁵

-
- 1 J. Harvey, *The Idea of the Holy*, p. XIII. Otto's positie was voor die tijd ‘redelijk progressief’.
  - 2 Hannah Arendt/Karl Jaspers, *Briefwechsel* (BWAJ 1-IX-1949), München 1995.
  - 3 *Ib.* BWAJ 29-IX-1949; Lotte Kohler and Hans Saner, *Hannah Arendt Karl Jaspers Correspondence 1926-1969*, New York 1992, p. 142; Arendt-Heidegger, *Briefe*, 193. – 4 Safranski 1995, p. 227.
  - 5 Dit schrijft zijn vriend en vertaler John Harvey n.a.v. ‘the result of a tragic accident’, p. XI.

Heideggers *Sein und Zeit* is een poging om de filosofische grondbegrippen opnieuw te ijken. Rudolf Otto heeft het religieuze kernbegrip *het heilige* van een ijkmaat voorzien. Zijn reflecterende methode levert wellicht een dieper en scherper wijsgerig inzicht op en een sleutel tot de diepere vragen op dit gebied. Als docent Ethiek is hij geen koele waarnemer en onderzoeker, maar een denker die bij zichzelf te rade durft te gaan.¹

Heideggers gemankeerde reflectievermogen is een filosofisch probleem.

Het morele zelfonderzoek – acht de denker op het toneel van de zijns-geschiedenis zich daarvoor te goed? Misschien is het een erfenis van zijn katholieke komaf: de protestantse gewetenswroeging blijft hem vreemd. Om zijn denken te kunnen vasthouden, scheidt hij dit van het persoonlijke. Onverschillig observeert hij de wrede consequenties van de beweging die hem zo fascineert, we herinneren ons het lot van Hannah Arendt, Edmund Husserl of de door Otto zo betreunde Hermann Jacobsohn.²

In zijn laatste levensjaar spreekt Rudolf Otto vooral over ethiek.

De confrontatie met *het heilige*, *het volstrekt andere*, is levensbepalend. Wat eerst nog onrecht werd genoemd wordt nu *godvergeten*, *gewetenloos*, *misdadig* en *onheilbrengend*. Een misstap wordt *onrecht doen*. De normen van het geweten worden universele normen. Door de ervaring van *het heilige* als hoogste waarde wordt de ethiek met de kwaliteit van het heilige doordrenkt, *gesanctioneerd*. Sommige waarden treden sterker op de voorgrond, andere treden terug. Alles verschijnt in een nieuw licht. – Dit is het wezenlijke verschil tussen religieuze ethiek en de profane of filosofische. De religieuze mens hanteert geen andere normen dan de ongelovige, beiden volgen hun geweten en beroepen zich op waarden en rechten. Maar tegenover *het heilige* worden de normen serieus en verkrijgen hun echte diepte. Een uiteindelijke existentiële rechtvaardigheid verlicht het geweten.³

1 Vgl. R. Otto, *Aufsätze zur Ethik*, C. H. Beck, München 1981.

2 Vgl. Safranski 1995, hoofdstuk 18, m.n. p. 388–389.

3 Rudolf Otto, (hrg. von K. Kussner) *Verantwortliche Lebensgestaltung*, Stuttgart 1941, p. 169. Vgl. Rudolf Otto, *Freiheit und Notwendigkeit*, Tübingen 1940.

RUDOLF OTTO

DAS HEILIGE

Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen
und sein Verhältnis zum Rationalen

21.—22. Auflage. 1931. XI, 260 Seiten 8°. Kart. RM 4.—, in Leinen RM 5.—

„Als vor hundertdreißig Jahren Schleiermacher ‚die Religion‘ und als in unseren Tagen Otto ‚das Heilige‘ aus umstrickenden und niederziehenden Verbindungen herausführte, gab er ein Schauer der Erleuchtung und Befreiung durch deutsche evangelische Christen.“ *A. v. Harnack*

„Überraschendes Verantwortungsgefühl, seltene Begabung zu suggestiver, zum Einfühlen zwingender Darstellung selbst schwieriger wissenschaftlicher Probleme: in dieser Vereinigung strengster philosophischer Grundlegung und intuitiven, poetischen, feinfühligem Sichteintastens in verschiedenste Seelenzustände mit einer Selbstgewöhnung an die Forderungen einer möglichst vielen verständlichen Sprachgewandung beruht denn auch das Geheimnis des Erfolges des reifsten Werkes Ottos, das ihm unbestritten an die Spitze der lebenden Theologen gestellt und zur Fortführung des Lebenswerkes Schleiermachers berufen hat.“ *Univ.-Prof. Dr. Otto Baumgarten, Kiel*

„Was ihn zu einer der wichtigsten Gestalten der gegenwärtigen Theologie macht, ist sein Buch über das Heilige, für das ihm eine ganze Generation Dank schuldet. Es ist eine Wesensschau des Heiligen im besten Geiste historisch befruchteter Phänomenologie.“ *Univ.-Prof. Dr. Paul Tillich, Marburg*

„Wie notwendig es ist, bei der Behandlung der religionsphilosophischen Fragen über alles bloß Ethische hinauszugehen und zu einem Werte sui generis zu kommen, hat Rudolf Otto in eindringlicher Weise gezeigt. Seine Schrift ist einer der ausgezeichnetsten Beiträge zur Religionsphilosophie als Wertwissenschaft. Nicht der psychische Akt, sondern sein Gegenstand, das HEILIGE, wird im Numinosen aufgezeigt.“ *Heinrich Rickert, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*

„Die prachtvoll gedrungene Auseinandersetzung von R. Otto können wir hier nicht verkürzt wiedergeben. Jeder, der im eigenen Herzen sich müht um die durch das Fragen des Verstandes sich ihm aufdrängenden schweren Probleme der Religion, muß dieses befreiende Werk lesen.“ (Zur holländischen Übersetzung.) *Haagscher Courant*

Bisher in sieben Sprachen übersetzt:
England, Schweden, Spanien, Italien, Japan, Frankreich, Holland

---

C. H. BECK'SCHE VERLAGSBUCHHANDLUNG MÜNCHEN

HET HEILIGE

ZELDEN VERSCHIEEN ER EEN GODSDIENSTFILOSOFISCHE STUDIE DIE MET MEER BELANGSTELLING, INSTEMMING EN BEWONDERING ONTVANGEN IS DAN HET BOEK VAN DE BRESLAUSE HOOGLERAAR RUDOLF OTTO.

Geen enkele godsdienstfilosoof heeft duidelijker dan Rudolf Otto ingezien waarin tot nu toe de godsdienstpsychologie te kort is geschoten en op welke wijze deze psychologie moest worden aangevuld. Otto laat zich kennen als een denker met een heldere kijk op zijn vakgebied en een die met vaste tred zijn weg gaat, overtuigd dat hij inderdaad verder komt en de godsdienstwetenschap verder helpt. Dat maakt zijn boek vernieuwend en inspirerend. *Das Heilige* heeft de prikkelende bekering van het nieuwe en het heeft toch de rust van het diepe, heldere inzicht.

Otto kent de wereld van religieuze verschijnselen als geen ander en beheerst zijn vak volkomen. Zijn gevoelige geest dringt met scherpe blik door tot het daarachter liggende gevoelsleven, de wereld van het universeel menselijke, van de stemmingen, ontroeringen en de roerselen van het hart, oftewel de plekken waar de 'uitgangen van het leven' zich bevinden. Wat tot nu toe slechts in algemene zin beschreven en beschouwd is, ontleedt hij met voorzichtige maar vaste hand. Hij beschrijft en typeert en geeft het een naam.

Geen zweverige, vervloeiende begrippen van vage en soms als verward ervaren bewustzijnsverschijnselen, maar duidelijke onderscheidingen van onderkende elementen en factoren van het ene, maar veelzijdige en veelkleurig-harmonisch leven van 'in God zijn'. Hij neemt geen blad voor de mond en zegt recht voor zijn raap waar het op staat. Het tere, maar ook zo sterke leven, dat in de categorie van het heilige wordt samengevat, wordt niet alleen beschouwd en ontleed maar geeft ook uiting aan mededogen en medeleven, en op doorleefde wijze schrijft hij bladzij na bladzij, zowel treffend door schoonheid als door waarheid. Hij is geen koele waarnemer en onderzoeker, maar een denker die bij zichzelf te rade durft te gaan om te doorgronden wat er in zijn eigen gevoelsleven leeft. Een werk-

wijze die wellicht een dieper en scherper wijsgerig inzicht oplevert en in elk geval, meer dan louter historische feitenkennis, de sleutel is tot de diepere vragen op dit gebied. Toch is er geen sprake van religieuze ontboezemingen en uitweidingen in nevelige filosofische terminologie; het is wetenschap die verschijnselen onderscheidt en hun oorzakelijke verbanden naspeurt en die vanuit een helder inzicht in het menselijke gevoelsleven (zielenleven) de innerlijke samenhang van de historische gegevens verklaart en er menigmaal een nieuw en verrassend licht op werpt. *Het heilige*, dit rijke boek, is een grote aanwinst voor de godsdienstwetenschap.

2 Het uitgangspunt

Onze theologie gaat mank aan een rationalistische eenzijdigheid. Dit schuilt niet in het godsbegrip van het christendom dat de godgeleerdheid doordrenkt. Want alle 'hogere' godsdiensten zijn in die zin rationeel, dat zij over God duidelijke en vastgestelde begrippen hanteren en niet alleen religieuze gevoelens stimuleren, maar in de eigenschappen, die zij het Opperwezen toekennen, het godsdienstig bewustzijn een gedachte-inhoud geven. De rijkdom, diepte en duidelijkheid van het denken over God is zelfs een maatstaf voor de 'gevorderdheid' van een godsdienst. Evenmin ligt dat rationalisme in de verwerping van het supranaturalisme, de ontkenning van het wonder, gezien als een mogelijkheid dat God de oorzakelijke verbanden in het wereldproces opheft. De handhaving van het wondergeloof en het oude supranaturalisme zijn zelf een soort rationalisme, dat als reactie een andersoortig rationalisme in het leven heeft geroepen.

Het verschil tussen rationeel en non-rationeel geloven en denken is niet kwantitatief maar kwalitatief. Het hangt ervan af of religieus leven en denken een overwegend intellectueel of gevoelsmatig karakter draagt, of, zoals Otto het zegt, het rationele het irrationele in het godsideaal overheerst en zelfs uitsluit, of omgekeerd. Nu moeten we oppassen met de tegenstelling tussen rationeel en irrationeel. Dit laatste woord heeft een dubbele betekenis. Hier wordt niet het 'onlogische' bedoeld, maar dat-

gene wat buiten de denkkaders valt, het *ausser-rationale* (niet-rationele, buitenredelijke). Welnu, onze rationele eenzijdigheid bestaat hieruit, dat wij in ons denken en spreken vanuit de godsdienst en over de godsdienst doen alsof het godsdeed in de redelijke eigenschappen ('predicaten') van een godsbegrip opgaat. Dan wordt er aan voorbijgezien, dat alle eigenschappen die wij de godheid toekennen door kunstmatig denken worden toegevoegd aan de godsdeed die zelf door een heel ander denkproces is ontstaan en op totaal andere wijze begrepen moet worden. Want, zegt Otto terecht, zij moet op enigerlei wijze begrijpelijk zijn, anders kan er niet over gesproken worden. En dat bedoelt zelfs de mystiek niet als zij over God spreekt, want dan zou zijzelf bestaan in zwijgen. En juist de mystiek is meestal zeer spraakzaam geweest.

Het eenzijdig rationaliseren van de godsdeed beheerst de godsdienstfilosofie. Er wordt gezocht naar godsdienstige voorstellingen en begrippen en de godsdienstgeschiedenis wordt neergezet als een ontwikkelingsproces van religieuze denkbeelden. Men verklaart mythen, symbolen en cultische handelingen door ze tot gedachten te herleiden. De oorsprong van religie wordt gezocht door een beeld te construeren van primitieve voorstellingen die ook in de algemene sfeer van het menselijke voorstellingsvermogen en denken voorkomen. Er is geen ruimte voor het specifiek religieuze dat ook in de meest eenvoudige religie te vinden is. Niet zonder humor zegt Otto: 'waarlijk, het oog van de vijand ziet hier scherper dan dat van menige vriend of neutrale waarnemer'. De vijand van de godsdienst weet goed dat al dit 'mystiek gedoe' niets met de rede te maken heeft.¹ Daar ligt een gezonde waarschuwing in om te bedenken dat wij de godsdienst nog niet kennen als wij zijn rationele uitingen verstaan. Het specifiek religieuze is een bewustzijnsgebied dat daarachter ligt en dieper is. Dat gebied heeft de godsdienst zelf aangeduid met de naam van het heilige.

1 Vgl. Simon Vestdijk, *De toekomst der religie*, Amsterdam 1975, p. 152: *Waar de oosterling schrijft dat de mysticus naar inzicht, naar kennis streeft, naar zelfkennis, zelfbespiegeling – daar leest de westerling dit in rationalistische zin en vergeet dat in het oosterse begrip 'kennis' het emotionele en het praktische al in ruime mate verondersteld zijn en met het rationele een ondeelbare eenheid vormen.*

Het is een uniek en complex grondbegrip van waardeoordelen met invloed op andere gebieden maar is daar niet uit af te leiden. Het bestaat niet uit begrippen, het is gevoelsmatig te ervaren, onzegbaar en toch te begrijpen want het kan in begrippen worden voorgesteld en ontleed. Dit karakteristieke religieuze woord wordt snel verkeerd begrepen. Het heilige wordt gezien als de naam van een begrip en men vraagt zich af welke historische gedachten erachter liggen die in die zin dan heilig kunnen worden genoemd. Vooral het morele, het volstrekt goede wordt op die manier onder het heilige verstaan. Maar nooit wordt het woord heilig gebruikt zonder de gedachte dat er meer en iets anders bestaat dan het begrip waarmee men het rationaliseert om het dan als benaming te gebruiken. Het komt er op aan dat meerdere, dat andere, dat zich onmiddellijk als een gevoelskwesje, als een emotioneel verschijnsel laat zien, te isoleren. Het heeft een eigen karakter, is een gevoel sui generis en is zo primair en elementair dat het niet te herleiden en te omschrijven is.

Je kunt het ook eigenlijk niet begrijpen zonder het te ervaren, niet verneemen, behalve door het teweeg te brengen. Om het een naam te geven, die iets van zijn specifiek-religieuze aard uitdrukt, stelt Otto voor om te spreken van het numineuze. Dat woord, gevormd naar het voorbeeld van *omineus* en *luminus* is correct bedacht als aanduiding van de gevoels sfeer, die in elk religieus bewustzijn te vinden is en waarin alle godsdienstige voorstellingen ontstaan. Het heeft als neologisme het voordeel dat het geen geschiedenis heeft en dus een ondubbelzinnige uitdrukking is voor het gevoel dat ermee wordt aangeduid.

Rudolf Otto vraagt zijn lezer zich een moment van zeer levendig, krachtig en zelfs eenzijdig religieus gevoel voor de geest te halen. Wie dat niet kan, zegt hij terecht, kan geen religiewetenschap beoefenen, net zo min als een kunsthistoricus zonder schoonheidsbeleving kan. De gelovige zal hierbij vooral momenten van sterk gevoeld vertrouwen, dankbaarheid, liefde en overgave op het oog hebben. Maar dat zijn gevoelstoestanden die, in afgezwakte vorm, ook in de profane sfeer worden ervaren. Wat is het gevoelselement dat er nu een eigen karakter, iets plechtigs (*solemnels*), feestelijks (*feierlichs*), aan geeft en het tot een nieuwe, diepere en hogere

ontroering maakt? Hier ontdekt Schleiermacher het *schlechthinnige Abhängigkeitsgefühl*. Maar, en hier geeft Otto een even genuanceerde als juiste kritiek: het typisch religieuze, het *numineuze*, is hier nog niet geraakt, slechts aangeduid door te verwijzen naar analoge gevoelens van onmacht en onderworpenheid die de mens ook op ander gebied ervaart. Schleiermacher beseft wel iets van een kwaliteitsverschil, want hij noemt het bijzondere (*devote*) afhankelijkheidsgevoel ‘*schlechthinnig*’.¹ Door een analogoog gevoel van *relatief* naar *absoluut* te verheffen, produceren we een kwantiteitsverschil en het religieuze is niet *méér*, het is iets *ánders*. Dat hoor je meteen in uitingen als die van Abraham: *Ik weet dat het een mens niet past zo vrij tot u te spreken, of, om in de tijdgeest van Otto te blijven: Ik waag het te spreken tot de Heer, ik die stof en as ben* (Genesis 18:27). Hier uit zich wat Otto een ‘creatuurgevoel’ noemt, het gevoel van wegzinken in nietigheid, niet alleen tegenover een absolute overmacht, maar tegenover zo’n soort onuitspreekbare overmacht, tegenover zo’n gevoelsmatige reactie, dat die op rationele wijze niet te beschrijven is en alleen in de bijzondere intonatie van de uiting is te verklaren. Otto spreekt in dit verband van een belijgend afhankelijkheidsgevoel.

Daarbij komt nog een andere fout aan het licht. Schleiermacher heeft slechts *én* moment het religieuze kleingevoel ontdekt. Het is volgens hem dus een bijzonder zelfgevoel en pas na een gevolgtrekking vindt men daarin het goddelijke, namelijk door er een oorzaak bij te denken. Maar net zo min als dit een specifiek religieus gevoel kan worden genoemd, is dat volstreekte afhankelijkheids- of creatuurgevoel het primaire gegeven van het godsdienstig bewustzijn. Het laat zich eerder zien als een begeleidend gevolg van die *numineuze* gemoedsstemming, waarin de godheid als aanwezig (numen als *praesens*) beleefd wordt.²

1 Zomaar, puur, zuiver, zonder meer; *des schlechthinnigen Zweifels*: van de twijfel alleen.

2 [Vgl. ECIW, New York 1999, t-22.10:6-7: Jij ziet jezelf als kwetsbaar, broos en makkelijk vernietigbaar, en overgeleverd aan de genade van talloze belagers die machtiger zijn dan jij. Laten we onomwonden kijken hoe deze dwaling is ontstaan, want hier ligt het zware anker begraven dat de angst voor God – onbeweeglijk en vast als een rots – op zijn plaats lijkt te houden.]

3 *Het numineuze*

Het komt er nu op aan dat numineuze nader te leren kennen door de gevoelsreflexen die het oproept en waarin het tot uiting komt en zich kenbaar maakt voor ieder die het gewaarworden (*empfinden*) kan. De diepste emotie daarvan noemt Otto *mysterium tremendum* (ijzingwekkend geheim).

Mysterie betekent als begrip niets meer dan datgene waarbij je de ogen sluit, het verborgene, niet bekende, onbegrepen, onverstaan, niet alledaags, dat vreemd tegenover ons staat, zonder dat het zelf in eigen karakter nader door die zuiver negatieve termen gekenschetst wordt. Maar er wordt iets beslist positiefs mee bedoeld. Dat positieve beleef je in je gevoel. En die gevoelens kunnen wij ons voor de geest halen en verduidelijken, doordat wij ze tevens in ons laten opklinken.

Nu beschrijft Otto dat positief kenmerkende in zijn twee onderdelen, het *tremendum* en het *mysterium*, en beide momenten weer in rijke nuancering. Ik geef enkele kenmerken weer. Het mag dan het natuurlijke gevoel van vrees genoemd worden, omdat dat analoog is aan de hier bedoelde gevoelsreactie, het is zelfs iets volstrekt anders (*das Ganz Andere*: iets ongeschondens van geheel andere aard, oorsprong en werking dan alles wat ons overigens bekend is) dan bang zijn.¹ De 'heilige vrees' is een specifieke waarde toekennen aan hetgeen numineus wordt gevoeld. Het eigenlijk onvertaaltbare woord *Schau*² alleen zegt niet genoeg, want het is hier een heel bijzondere *Schau*. Zijn eerste, naïeve, ruwe vorm is het demonische met zijn apocriefe uitloper, het spookachtige *tremendum*. Pas bij een hogere ontwikkelingsgraad wordt het puur religieuze daarvan begrepen. Maar zelfs dan kunnen nog die primitieve, grove aandoeningen optreden die op gewone vrees lijken, en toch van het begin af aan door hun numi-

1 Vgl. Martin Buber, *Ik en Jij*, Utrecht 1948, p. 92: Stellig is God het volstrekt andere, maar hij is ook het volstrekt identieke: hij is het volkomen tegenwoordige. Zeker is hij het *mysterium tremendum* dat verschijnt en overweldigt, maar hij is ook het mysterie van het vanzelfsprekende dat mij nabij is dan mijn Ik.

2 *Schau*, vreesachtig, bang, schichtig, schroom, angst, ontzag.

neus karakter daarvan verschillen. Het is ook hier meer dan een verschil van intensiteit. De heftigste vrees kan zonder vorm van *mysterium tremendum* zijn, en het vluchtigste, amper gevoelde kan ons ermee vervullen. Hier zien we dat de psychologie met haar algemene onderscheidingen niet voldoet, maar de genuanceerde kwalitatieve verschillen zal moeten onderzoeken om het echt religieuze in zijn veelzijdigheid te leren kennen.

Het tweede moment van het *tremendum* is het gevoel van *majestas*¹, de indruk tegenover *absolute Macht te staan*, waarbij het schepsel zich van zijn kleinheid, ja nietigheid, in deemoed bewust wordt, dat wil zeggen het gevoel van het schepsel dat in zijn eigen *Nichts* verzinkt en vergaat tegenover dat, wat boven alle creatuur uitgaat.

Dát is het *schlechthinnige* van *Schleiermachers* afhankelijkheidsgevoel. Maar hij heeft het direct gerationaliseerd en er logisch het begrip van Gods alwerkzaamheid uit ontwikkeld dat in het zuiver nietigheidsgevoel niet gegeven is en er pas door speculatief denken aan wordt verbonden. Het is niets anders en niets meer dan het dubbele gevoel: ik niets – Gij alles, dat in de mystiek, waar het creatuurgevoel zijn hoogste spanning bereikt, het diepst wordt verstaan als de *unio mystica*, de mystieke vereniging.

In het *samengaan* van beide begrippen, in het gevoel van *tremenda majestas*² ligt nog een derde elementair gevoel opgesloten, de *numineuze geestkracht*, de energieke *vastbeslotenheid*. Dat is de psychologische grond van de vage begrippen van 'de levende God', Gods 'bewogen' worden door ontferming, toorn, enzovoort. Dit zijn spirituele protesten tegen de filosofische God, zoals het speculatieve denken omgekeerd protesteert tegen het *antropocentrisme* dat het menselijke tot de maat van alle dingen maakt. De filosofie ziet hier voorbij aan het geloof dat hier geen logische begrippen, maar 'ideogrammen' (*beeldtekens*) van emoties en gevoelsymbolen uitsprak. Deze religieuze taal is niet geschikt om door het denken als grondslag van adequate kennis te kunnen worden gebruikt.

---

1 Verhevenheid, heiligheid.

2 Huiveringwekkende majesteitelijkheid.

4 Het mysteriegevoel

Het tweede hoofdmoment is het mysteriegevoel zelf. In de analyse wordt ook dit specifiek religieuze gevoel toegelicht door er een analoge emotionele toestand uit de kring van het niet-numineuze naast te stellen. Op *stupid* lijkt dit gevoel het meest. Het is het absolute tegendeel van alles waarmee we vertrouwd zijn. Hier staan wij tegenover iets dat volstrekt *anders* is, met een diepe bevreemding die eerst stil maakt en zwijgend doet staren, en ons langzaam met de huivering voor het ondoorgrondelijke vervult: de verstijvende verbazing, het volledig met stomheid geslagen zijn, de absolute verwondering.¹ Het mysterie is de geheimenis van het vreemde, het onverstaanbare, het onverklaarde. Maar al in zijn eenvoudigste vormen draagt dat gevoel in de numineuze sfeer toch zijn eigen karakter. Met de voorstelling van onzichtbare geestwezens in het animisme, dat wil zeggen het geloof dat alle natuurlijke verschijningsvormen – heuvels, bomen, rotsen en rivieren – een eigen geest bezitten, is de emotie niet begonnen. Integendeel, zegt Otto terecht, is dit een *rationalisering*, een poging om het raadsel dat in de ontroering wordt ervaren te verklaren, waardoor het gevoel zelf verzwakt wordt. Uit zo'n rationalisering komt geen religie, maar de rationalisering van religie voort die, doorgevoerd in een systeem van mythen of leerstellingen, het religieus gevoel onderdrukt, ten slotte zelfs kan dooddrukken. Juist in het niet kenbare, voorstelbare noch door-denkbare leeft het mysteriegevoel. Met dien verstande alweer dat het pas een religieus mysterie wordt niet door de beperking van ons kennen en denken, maar doordat het absoluut andersoortige van dit volstrekt ontoegankelijke gebied gevoeld wordt. Er is geen verschil in mate, maar in soort tussen de gewone verstandsraadsels en het goddelijk mysterie. Zuiver en scherp voelt Augustinus dat aan in een zin, die Otto hier treffend citeert:

Wat is het, dat in vlagen licht over mij komt en zonder mij te kwetsen mijn hart doorschiet?

Huiveren doet het mij en ontvlammen: huiveren omdat ik er zoveel van verschil,
ontvlammen omdat ik er zo op lijk.²

1 Das starre Staunen, das 'völlig auf den Mund' geschlagen sein, das absolute Befremden.

2 Belijdenissen xi-9

Dit is het soort emotie die het niet-rationele numineuze aan het mysterie geeft. De indrukwekkende macht van de heiligheid Gods komt prachtig tot uitdrukking in een van de reien uit Vondels *Lucifer*¹:

Wie is het, die zó hoog gezeten,	Houdt hem in stand, geen macht van buiten
Zó diep in 't grondeloze licht,	Steunt hem, die in zichzelf bestaat,
Van tijd noch eeuwigheid gemeten,	Maar heel de schepping kan omsluiten
Het al omvat? Geen tegenwicht,	Zodat niets wankelt, niets vergaat.

Wordt het mysterium enerzijds als *tremendum*, als een terugwijzing uit de sfeer van het heilige gevoel, anderzijds is het aantrekkelijk, boeiend en meeslepend: het fascineert. Dat is de opmerkelijkste contrastharmonie van het numineuze, die in elke fase van godschenontwikkeling te vinden is. Het ootmoedigst ontzag dat in de *weze* Gods wegzinkt, is tegelijk een oneindig verlangen één met God te willen zijn, dat tot een Dionysische gevoelsweelde stijgen kan.

Een reeks rationele voorstellingen van Gods hulp, goedheid, liefde en genade, drukken in haar voller wordende klank al uit dat zij parallel lopen aan al vollere gevoelens van vertrouwen, vertroosting, geluk en oneindige dank. Zoals ook omgekeerd de gedachte van Gods toorn de rationele uitbeelding is van gevoelens van verwijdering, verworpen zijn, ellendig zijn. Het zijn de twee polen van het religieus bewustzijn. In de gewone religie is de een niet zonder de andere. Hier kunnen de eenzijdig op het mysteriegevoel georiënteerden leren hoe psychologisch onjuist het is wat men van elkaar overschrijft door rationalisering en theologisering en dat de staat van hoogste geluk alleen door het dal van ongeluk heen te bereiken is. Het een is geen voorwaarde voor het andere, en geen 'innemijke breuk' is de weg tot de volheid van de genade.

Wie het heilige nog niet ervaart, heeft breuk noch genade. Dieper inzicht kan ons genezen van vertheologiseerde religie, zowel van de ethische als van de rationele soort. Het heldere inzicht dat religie *ten dele* een noodge-

---

1 'Inderdaad een zang, die misschien nog klankvoller zingt van hetgeen zich niet laat uitspreken.' *Het heilige*, Amsterdam 2012. p. 127.

voel is en hulp, verzoening en verlossing zoekt én daarnaast altijd ook even krachtig als bewust godsgeluk is, werpt een nieuw licht op de dualiteit van alle aanbidding.

Al in de eerste magische vormen, waarin de mens zich óf door bezweringen, wijdingen, enzovoort, één maakt met het numen óf sjamanistisch zich laat vervullen, in bezit nemen, in extase brengen door het numen, ontdekken wij nu iets van een echt numineus gevoel. De magie past er de praktijken van toe voor buitenreligieuze doeleinden. Maar zodra het om zichzelf wordt gezocht, bij toenemende zuiverheid en diepte, of het dan door ascese, door cultische handelingen of op andere wijze gezocht wordt, de gelukkige uitkomst wordt ervaren als een geheimenissvolle staat van hoogste geluk, God in ons en wij in God.¹

Alle kennis van 'hemelse waar' zijn slechts niet tot het wezen doordringende gedachten van wat het verstand ervan kan begrijpen. Het numineuze zelf blijkt ten langen leste de alle verstand te boven gaat te zijn.

5 Het betoverende

Dát is wat Otto het *fascinatum* van het numineuze noemt. Het leeft sterk in de bewuste behoefte naar rust en in het diepe gevoel ik heb God, dat is genoeg – ik wens niets daarbuiten. Het ontwaakt in het plechtig-ernstige van stildevote spirituele ontwikkeling tot het heilige. Het wordt opgewekt en gevoeld in de blijde ernst van stille aandacht. Wordt het *überschwänglich*, dan wordt het een zwelgen in mystiek. Maar iets van die mystieke exaltatie is in alle diepe en zuivere religieuze ervaringen te vinden. Het is de innige ontmoeting van gelukzaligheid, die je in vervoering brengen kan, van ervaringen van genade, verlossing, wedergeboorte in christendom en boeddhisme. Zo lang men, zegt Otto, 'in de godsdienstwetenschap en de dogmatiek nog bezig is de religie binnen de grenzen van de zuivere rede² te

---

1 'Zeg niet dat niemand dit kan, of dat het nimmer gevegd wordt. Door alle eeuwen heen, tot op de dag van vandaag, zijn er mensen die hiertoe in staat blijken te zijn.

Han Rümke, *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof* (1939), Kampen 2004, p. 114.

2 *Religion innerhalb der grenzen der bloßen Vernunft.*

construeren, weet men er geen raad mee en wordt het betoverende ver-
keerd beoordeeld'. Otto vergelijkt het met het maken van een beschrij-
ving van het lichaam, maar dan zonder hoofd. Tenzij men het specifiek
religieuze geluk, het 'heilige' in onderscheiding én van het rationele én
van de buitenreligieuze gevoelswaarden in alle bekeringsgetuigenissen
aanwijst, is de levenskern niet gevonden. Dat fascinosum is in het chris-
tendom en in het boeddhisme anders tot uiting gekomen. Beide zijn in
innerlijk karakter gelijk, alleen de begripsbeschrijvingen verschillen.
Toen Otto een boeddhistische monnik vroeg wat het Nirvana was, ant-
woordde deze hem plechtig fluisterend: 'Bliss – unspeakable'. 'In het zachter
worden en het ingehoudene van dit antwoord, in de plechtigheid van
stem, gelaatsuitdrukking en gebaren werd nog meer dan in het woord
duidelijk wat bedoeld was. Het was een getuigenis van het mysterium fas-
cinans. Op zijn eigen manier zei het wat Djalal al-Din op de zijne zegt:

*Het wezen van 't geloof is slechts verbazing,
Maar niet om af te zien van God: neen dronken
Een vriend omhelzen, helemaal in Hem verzonken.'*¹

6 Evolutie

De analyse van de complexe gevoelens van het heilige laat steeds zien dat het
numineuze geen uit andere gevoelens afleidbare bewustzijnsinhoud is
met een eigen en oorspronkelijk karakter. Daarin ligt een correctie van de
evolutietheorie die door Otto niet overal wordt aanvaard. Evenals het
plichtsbesef is het een primair psychisch gegeven, dat alleen uit een speci-
fieke eigenschap in onze geestesaanleg 'ontwikkeld' kan worden.
Het historische evolutieproces wijst er wel op dat er in ons gevoelsmatige
bewustzijn, net als in ons intellectuele leven, een wet van associatie bestaat.
Verwante gevoelens roepen elkaar op. Zo kan het zuivere schoonheidsge-
voel van het verhevene numineuze gevoelens opwekken. Aandacht kan
makkelijk van het ene gebied in het andere overgaan. Maar het is een

---

1 Otto citeert hier Mesnevi oder Doppelverse des Scheich Mevlâna Dschalâl ad Din-
Rumi, p. 89, 1848, geredigeerd door Friedrich Rosen, München 1913.

onjuiste en botte psychologie dit voor te stellen als een overgang naar het niet-religieuze gevoelsleven. Niet het gevoel maar de mens gaat over, omdat een potentieel innerlijk vermogen overgaat in een actuele toestand, populair gezegd, omdat ontwaakt wat slaapt. Dit is een belangrijk inzicht. Ondanks het verschil tussen mensen in hun religieuze aanleg is dit gemoedsaspect zeker niet minder aantoonbaar dan overal elders.

7 *Godsdienstige woordenpraal*

Nog leerzamer, zeker voor hen met een schuldgevoel, is de blik op het heilige als numineus waardegevoel. In zijn scherpste tegenstelling is het 't gevoel van het onwaardige, erbarmelijke, ellendige profane van mens en wereld tegenover het glorieuze *tu solus sanctus* (alleen u bent heilig). Heel zuiver voelt Otto het aan: dat 'sanctus' is niet 'volmaakt', niet 'mooi', niet 'goed'. Dit zijn slechts beschrijvingen van geleende begrippen die verwijzen naar het verwante en toch weer typisch religieuze 'heilig'.

Wordt nu die numineuze sfeer toegepast op de ethiek, dan pas is het kwaad 'zonde' geworden. Hier wordt bevestigd dat schuldgevoel (zondebewustzijn) het religieus geworden besef is van morele verderfelijkerheid. Het treedt bij de vrome op als een onmiddellijk en karakteristiek waardegevoel, en is echt niet de vrucht van zelfbezinning op het eigen doen en laten, op de eigen moraal. De leer dat de morele wet de mens eerst tot een innerlijke 'breuk' brengt en hem dan doet uitzien naar goddelijke genade en verlossing, is een dogmatische constructie en een psychologische vergissing, niets meer.¹ Terecht wijst Otto, in navolging van William James, er op hoe veel hoogstaande naturen er zijn met een diep besef van eigen tekortkomingen bij wie het nooit tot een 'breuk' komt en die hun bevrijding vinden in discipline en werk, omdat de echt numineuze bevrijdingsbehoefte ontbreekt.² Hij had erbij kunnen voegen dat godsdienstige woordenpraal van zonde, bekering en verlossing en de neiging om het religieuze leven weer te binden aan dualistische, indeterministische en

1 Zie de laatste alinea op blz. 75.

2 Vgl. W. James, *Vormen van religieuze ervaring* 2010, pp. 72-74.

supranaturalistische voorstellingen van Gods genadewerk aan de zondaren, amper waarborg zijn voor de diepte van godsvrucht en morele ernst, naarmate het wezenlijk religieuze meer gerationaliseerd en verdogmatiseerd blijkt. De christelijke dogmatiek heeft, zegt Otto terecht, het echt numineus gevoel van Gods vergevingsgezindheid uit de mystieke sfeer naar het rationeel-ethische overgebracht en tot moreel-religieuze begrippen *abgewalmt*. Zo echt en onmisbaar ze dáár zijn, zo *apocrief* zijn ze hier.¹

8 *Verzoening en bevrijding*

Het diepe mysteriegevoel van verzoening en bevrijding is de kern van elke cultuur. Het is het *actus purus*, de voldeinde werkelijkheid, de spontane intuïtie van het religieus gemoed. Wat er ooit over geschreven is, is de hoofdzaak niet. Ware er niets over geschreven, het kon heden geschreven worden. Want levend geloof is meer dan het zoete optimisme van de Lieve-Heerstemming. Het is de geweldige paradox en ambivalentie van het afstandsgevoel tussen de mens 'uit stof en as' en *het heilige*. Het is je geborgen voelen in een uiteindelijke rechtvaardigheid en gekend worden in *woord & geest*. Het is de verwezenlijking van de Christusgedachte die boven de profane wereld staat. Het geloof van zijn schijnbare tegenspraak te beroven is het aanpassen van de werkelijkheid. Het zijn de beperkingen die de atheïst overwint door zichzelf tot het *alfa & omega* te verheffen. Het is de arrogantie die hij deelt met de intolerante gelovige en waarvoor de agnost en de oprecht religieuze inborst vriendelijk bedankt. Dat velen het numineuze niet meer ervaren en er wantrouwend tegenoverstaan heeft twee oorzaken. Het echte religieuze is *genormaliseerd*. Wie in God niets meer bezit dan een persoonlijke morele wereldorde weet er geen raad mee. En het is *gerationaliseerd*. Wie door prediking, onderwijs en theologie deze intuïties van het gemoed slechts als begrippen en speculatieve theorieën heeft leren kennen, komt aan het zuiver gevoelsmatig

---

¹ [Vgl. ECIW, New York 1975, t-22.1.3:10-11: God heeft geen geheimen. Hij leidt je niet door een wereld van ellende, om je pas op het eind van de reis te gaan vertellen waarom Hij je dit heeft aangedaan.]

‘weten’, dat ons geluk te vinden is in het donkere gedeelte van dat eigen gemoed, niet gemakkelijk toe. Rudolf Otto’s *Het heilige* bevat in zijn scherpe en heldere vorm talloze gedachten, die werken als lichtstralen in die schemerige hoeken. Je ziet allerlei bekends, maar het wordt nieuw en belangwekkend tegen de fraaie diep doorlichte achtergrond. In het tweede gedeelte van zijn boek toetst Otto zijn resultaten aan de empirisch gegeven uitingen van het numineuze, de directe en de indirecte, in religieuze kunst, Bijbel en in oud en nieuw christendom. Hij laat op al die domeinen hier en daar even een straal vallen van het ontstoken licht, vrijwel altijd met een verrassend en caleidoscopisch effect. Daarvan ten slotte nog enkele proeven.

De hoofdgedachte is de stelling dat het heilige psychologisch te beschouwen is als ‘een categorie zuiver a-priori’ dus al datgene wat zeker is buiten alle ervaring om. Otto gebruikt een kannaanse term en zegt: ‘Religie begint bij zichzelf’.¹ Het is een oorspronkelijk, in de menselijke ziel ingebed gegeven met redelijke én onredelijke aspecten. De daar al optredende ideeën zijn niet af te leiden uit ervaring, maar als producten van zuivere rede (*reine Vernunft*) uit oorspronkelijke aanleg geboren. Maar dieper dan deze liggen de momenten die buiten het verstand vallen, de pure gevoelens (*reine Gefühle*) die ook hun eigen geestelijke oorsprong hebben. Dat is het numineuze, een verborgen, zelfstandige bron van beelden, gevoelens en klanken met een eigen oerkracht en wetmatigheid die uit niets anders afleidbaar is en waarvan het geen zin heeft een diepere verklaringsgrond te zoeken dan de menselijke geest met zijn aanleg, werkingen en wetten.

9 Godsdienstpsychologie

De oudere godsdienstpsychologie kon niet inzien dat religieuze voorstellingen, begrippen en handelingen beeldtekens (*ideogrammen*) van het gevoel waren. Ze werden deels op hun kenniswaarde onderzocht en anderdeels tot niet-religieuze begrippen herleid. Zo werd het buitenre-

1 *Het heilige*, Amsterdam 2012, p. 261: *Religion fängt mit sich selber an*. Vgl. Jörg Baur, *Einsicht und Glaube: Aufsätze*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1978, p. 60.

delijke element van religie in zijn eigen karakter niet onderkend en kwam het nooit tot een juiste analyse van het diepst en oorspronkelijk bewustzijn. Achter al die rationele omhulsels en begripsovereenkomsten het pure religieuze te hebben ontdekt, het zo helder te hebben aangewezen als binnen de denktaal maar mogelijk is, het zo veelzijdig te hebben gezien en toch in zijn wezenseenheid te hebben begrepen en het ter verheldering van ons inzicht zo genuanceerd te hebben ontleed, dát is de blijvende waarde van dit superieure werk van Rudolf Otto.

Voor de wetenschap is dit genoeg. De winst, ook voor hen die inzicht in de religieuze verschijnselen willen verkrijgen, ligt voor het oprapen. De dogmatiek en het godsdienstonderwijs hebben bijvoorbeeld nooit goed raad geweten met het begrip Gods toorn. Wie er een projectie inziet van de numineuze tremor zal er het eeuwige religieuze in ontdekken en in de geestkrachtige factor de samenhang met het vertrouwen in Gods liefde.

Wat voor de geschiedenis een sprong is die je evolutionistisch als mutatie voor verzoening en bevrijding kunt stellen zonder er een wezenlijke verklaring aan te geven, is door de psychologie als een innerlijk levensverband ontdekt. Het historisch ontwikkelingsbegrip laat ons voor onbegrijpelijke transformaties staan, maar de psychologische wetten van associatie ook in het gevoelsleven, laten ons als een innerlijk grociproces het ontwaken en de veelzijdigheid van dat stuk gemoedsleven zien. De diepere grond van dogmatische geschillen als de goddelijke voorbeschikking en de kwestie van het wonder en het overbodig worden van alle supranaturalisme worden duidelijk aangetoond. Het echt religieuze, zowel in de aanbidding van monstrueuze godsvoorstellingen als in de verhevenste kunst, wordt hier tastbaar gemaakt.

Boven de traditionele begripsexegese uit weet Rudolf Otto achter de bijbelse woorden het nooit verstandelijk omschrijfbaar gemoedsleven, waar het Oude en Nieuwe Testament van overvloeit, aan te wijzen. Waar de theologie al te rationeel verklaart, biedt Otto vanuit de *Phänomenologie*, *Philosophie des Geistes*, *Erkenntnistheorie*, *Sprachphilosophie*, *Theorie der Gefühle* en *Ethik* een werkwijze aan die recht doet aan de gelaagde volheid van de Schrift.

Nog treffender is de psychologische verklaring toegepast op een religieus genie als Luther.¹ Zijn wonderbaarlijke veelzijdigheid laat ons historisch op onverzoenlijke en onbegrijpelijke tegenstellingen staren die toch uit de volheid van zijn numineus bewustzijn zeer goed verklaarbaar blijken. Otto's heldere kijk op de religieuze ontwikkelingsgeschiedenis is geen eenzijdige kijk op de rationalisering en moralisering van het numineus gevoelsleven. Hij ziet hoe dit diepst en meest oorspronkelijk element van religie nooit verdrongen wordt, maar langzamerhand in samenhang met de eveneens zich ontwikkelende redelijke en ethische factoren zijn kracht openbaart, de sfeer van het heilige breder en zuiverder maakt, om zich uiteindelijk in zijn volle levensmacht te doen laten gelden. Verschillende historische gegevens van de schriftloze godsdienstvormen worden onder deze psychologische belichting nieuw en beter begrijpbaar.

10 *Nieuwe wegen, nieuwe uitkomsten*

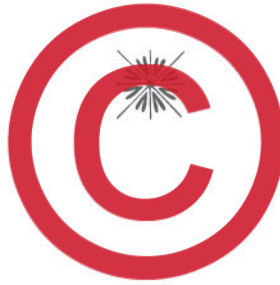
Bijzonder leerzaam en van de meest directe praktische waarde blijft het diepe inzicht in de wereld van de geloofsgedachten, een inzicht dieper dan ons door de gebruikelijke 'historische reconstructie met filologische middelen en met het vervlakte gevoelsleven van onze niet meer naïef te noemen hedendaagse cultuur' wordt geschonken. Logisch dat gevestigde religies hier nu voordeel mee kunnen doen. Vooral omdat niet de ene eenzijdigheid door een andere gecorrigeerd wordt, maar het religieus gevoelsleven juist in zijn hogere ontwikkeling in onverbreekelijke samenhang met de redelijke en ethische factoren van de godsdienst wordt gezien. Waardoor dan ook de 'realisering van de Christosgedachte' dichterbij komt. Rudolf Otto's *Het heilige* is een voortreffelijk voorbeeld van

1 Luther was een 'religieus genie', maar niet volmaakt of ongevoelig voor de euvelen van zijn tijd. In zijn strijd vóór het evangelie bestrijdt hij in plastische bewoordingen de 'tegenstanders'. Calvijn toont zich hierin genuanceerder en zocht, weliswaar met grove woorden, de dialoog. – Volgens Herman Pleij was 'Erasmus naar licht antisemitisch maar in zijn tijd was dat een vrij milde en normale opvatting'.

(Lezing Erasmus, 11-XI-2007)

HET HEILIGE

hoe nieuwe wegen tot nieuwe uitkomsten leiden. De angst dat psychologische analyses en geschiedkundige kritiek het tedere weefsel van de geloofsbeleving kan ontrafelen is ongegrond, integendeel. Rudolf Otto laat met *Het heilige* zien hoe denkend inleven (einfühlen) van het heilige ons dichtert bij het heilige brengt.¹

*Still-born Silence! thou that art
Flood-gate of the deeper heart!
Offspring of a heavenly kind!
Frost o' the mouth, and thaw o' the mind
Secrecy's confident, and he
Who makes religion mystery!*

*Admiration's speaking'st tongue!
Leave, thy desert shades among,
Reverend hermits' hallowed cells,
Where retired devotion dwells!
With thy enthusiasms come,
Seize our tongues, and strike us dumb!*

Richard Flecknoe, *Poems of All Sorts* (1653)²

---

1 Vgl. D. Mok et al.: *Een wijze uit het westen*, Amsterdam 2001, pp. 28-35.

2 Otto opent zijn essay *Zwijgende Eredienst* met de eerste twee regels van dit gedicht.

ECCLESIAL TURN

‘We moeten niet proberen ons zoveel mogelijk aan te passen aan de moderne tijd. Dat is in de jaren zestig geprobeerd en ontzettend mislukt. Het soort kerken waar ik van droom zijn kleine groepen van toegewijde mensen die elkaar, als het nodig is, het vuur na aan de schenen leggen en eerlijk naar elkaars gedrag kijken: wat voor levens leiden wij nu eigenlijk?’¹

Religieuze ethiek is niet op principes, normen en waarden gefundeerd. Zij ontspringt aan het *Woord* en is een weermiddel tegen de verleiding om ethiek te reduceren tot afstandelijke beginselen waarbij ons eigen leven buiten schot blijft.

De *ecclesial turn* lokaliseert religie niet enkel in het mensenhart, maar ook in de publieke ruimte van het alledaagse leven. Geloofsvertrouwen vraagt erom met woord en daad te worden uitgeleefd als heilzame correctie op het misplaatste idee dat een leven uit genade een mens ontslaat van een roeping tot levensheiliging.²

-
- 1 Interview Wilfred van de Poll, *Trouw* 2-VIII-2012. Dr. Herman Paul bekleedt de bijzondere leerstoel Secularistiastudies aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de RU Groningen en is universitair docent bij het Leidse Instituut voor Geschiedenis.
  - 2 Vgl. Herman Paul & Bart Wallet, *Oefenplaatsen; theologen over kerk en ethiek*, Zoetermeer 2012.

DOCENT IN HET HUIS DER VERWONDERING

Onze zoektocht moet beginnen met het besef van het onuitsprekelijke.

A. J. Heschel

INLEIDING

Het christendom heeft in zijn lange geschiedenis vele overgangperiodes doorgemaakt en de huidige crisis is niet de eerste die kritiek lijkt. Het ziet er wel naar uit dat de huidige teloorgang de zwaarste is die ze ooit heeft doorgemaakt.¹ Als zij deze crisis al te boven komt, zal ze daaruit grondiger veranderd te voorschijn komen dan na de Reformatie van 1517 het geval was. Wanneer deze verandering niet intreedt, komt dat omdat zich dan iets veel ernstigers heeft voorgedaan.

Wanneer instituten te vast zitten in hun oude systemen en dogma's om zich te kunnen aanpassen aan nieuwe inzichten, waarheden en gevoelens, dan worden ze star en roestig, losgezongen van ontwikkelingen in het leven en denken van deze tijd en waardeloos als 'orgaan voor de Geest'. Het zijn de verdorde takken van de levensboom. Conservatieven die zich tegen de vooruitgang verzetten, begeleiden slechts een proces van verschrompeling en verschraalde stilstand dat verdacht veel lijkt op een andere vorm van teloorgang. Want het niet in staat zijn om zich aan te passen komt praktisch neer op de dood.

Het probleem is omvangrijker dan het conflict tussen de wetenschappelijke en bijbelse interpretatie van het wereldbeeld. Wanneer het alleen dat was, zou het in de loop van de tijd door de geleidelijke groei van ons denken kunnen worden opgelost en zal het juiste antwoord vroeg of laat zeventien. Het zit dieper. Wij staan niet voor een conflict tussen seculiere wetenschappers en onontwikkelde onwetenden die allerlei bijgeloof proberen te verdedigen. Er zijn genoeg religieuze intellectuelen. Een kenmerk van deze tijd is eerder de wijd verbreide denkwijze tegenover religie, al dan niet georganiseerd. Deze wordt als een overbodigheid beschouwd door velen die overigens zeker niet achterlijk zijn.

---

1 Dit geldt *mutatis mutandis* ook voor de andere monotheïstische godsdiensten.

Van verflauwing voor de belangstelling voor het religieuze is echter geen sprake. Integendeel, de vele buitenkerkelijke verbanden en kerken die de beleving centraal stellen en een aansprekende liturgie aanbieden hebben minder of zelfs helemaal geen last van de terugloop.

1 SPIRITUELE BEHOEFTE IS BLIJVEND

Boeken over levensbeschouwelijke onderwerpen, de Bijbel voorop, behoren regelmatig tot de best verkochte non-fictie. Er is belangstelling wanneer een schrijver of ander bekend persoon over zijn geloofsgeschiedenis vertelt. Nieuwe inzichten, een andere kijk op deze oude materie worden nog steeds met enthousiasme ontvangen. Iedereen die zich ontworstelt aan conventies en tot een authentieke getuigenis van zijn persoonlijke overtuiging komt kan op een brede belangstelling rekenen.¹ Dit alles wijst erop dat het religieuze gedachtegoed steeds springlevend is en dat zij als levensvraag nog net zo belangrijk is als vroeger.

Wanneer geloofsvertrouwen als fundament onder het menselijk bestaan² nog altijd een grote plaats inneemt, terwijl de belangstelling voor instituties afneemt, wordt duidelijk dat er een grondige *transformatie* nodig is om de religieuze en ethische opdracht blijvend te kunnen vervullen.

We leven op dit moment in een tragische wereld waarin, zoals de Grieken al wisten, geen pasklare antwoorden zijn: het tragediespel vraagt ons om de dingen vanuit het perspectief van een ander te zien. Als religie licht moet brengen in onze versplinterde wereld, dan moeten we op zoek gaan naar het verloren hart, zoals Mencius ooit opperde, de geest van mededogen die de spil vormt van al onze religieuze tradities.³

Wanneer we ons serieus afvragen wat er hapert aan de kerken hebben we hierbij niet zozeer met een verstandelijk probleem te maken maar met een meer of minder onbelijnde mentaliteit. Zoals George Fox zei: de ker-

---

1 Bv. Herman Wijffels, Johan Witteveen en, wat geëxalteerder, Erica Terpstra en met hen velen die minder op de voorgrond treden.

2 Vgl. *Het huis op de rots*, Johannes 6 en Lucas 6.

3 Karen Armstrong, *De grote transformatie*, Amsterdam 2005, p. 484.

ken beantwoorden niet meer aan de tijdgeest. Ze zijn gewoon ouderwets geworden.¹ Veel theologen en kerkelijke autoriteiten zijn niet onbevangingen, ze snappen niet dat allerlei kerkelijke kwesties als onbenullig worden ervaren en buiten de werkelijkheid en beleving van het volk staan. Zij zullen zich op degelijker en doeltreffender wijze bezig moeten houden met het intellectuele wereldbeeld. Het christendom wil, natuurlijk, oneindig veel meer geven dan alleen maar een wereldbeeld. Dan kan het toch nooit zo zijn dat de vrijheid van de mens wordt belemmerd door een theologie die verkrampd vasthoudt aan een gesloten systeem dat geen rekening wenst te houden met de dynamiek van geestelijke ontwikkeling. Zij verspeelt daarmee de kans om te vernieuwen vanuit de traditie en creëert ruimte waarin de afwezigheid van God en gebod welig kan tieren. Wat men verlangt te geloven, te denken en te aanvaarden, moet passen in en harmoniëren met een wereldbeschouwing die in relatie staat met de euvelen en behoeften van de heersende Zeitgeist.

Elke waarheid die ontdekt, bewezen en opgeschreven is, is al vervlogen voordat de inkt op het papier droog is. De waarheid groeit, neemt toe en verdiept zich, op religieus gebied net zo goed als in andere domeinen. Het kan niet worden beperkt tot de antieke tijden, het is niet meer voldoende hier en daar een wijziging aan te brengen in een of andere geloofsformulering. De mens die oprecht eerlijk religieus wil zijn, die werkelijk de Christusgestalte wil navolgen, moet vrij zijn te geloven wat hij in zijn diepste wezen als werkelijk ervaart. Je kunt niet van een ander verlangen allerlei dingen te geloven die niet in overeenstemming zijn met zijn levensvisie of niet stroken met de gevoelens van het gemoed.

Elke spirituele ervaring van de figuren uit het joden- en christendom, elk profetisch woord dat bewaard is gebleven, heeft nog steeds waarde en helpt ons toegang te krijgen tot de volheid van het bestaan. Maar de tijd dat een opgelegde wereldbeschouwing, of een al of niet verstandige conclusie, voor zoete koek wordt geslikt is voorgoed voorbij.

---

1 Vgl. William James, *Vormen van religieuze ervaring*, Amsterdam 2010, p. 13. Fox was de oprichter van het *Genootschap der Vrienden*. Vgl. Rufus Jones, *Quakers, Triomfen tragiek van het geweten*; beeld van een humanitaire religie, Amsterdam 2005.

2 NIET MÉÉR VAN HETZELFDE, MAAR IETS ANDERS

Wij hebben iets anders nodig dan de conclusies en formuleringen uit het verleden. Dominees gebruiken vaak verouderde en niet meer tot de verbeelding sprekende voorbeelden. Het hoofdgerecht is een bijbeltekst of -verhaal met een uitleg als toetje. Dit kan gebeuren op een wijze die waardevol is. De grondige bijbel- en cultuurkennis van de voorganger in samenhang met zijn associatieve en retorische begaafdheid kan dan allerlei onverwachte en spannende inzichten opleveren voor de toehoorders.¹ Een docent godsdienst of een voorganger is geen docent maatschappijleer maar *docent in het huis der verwondering*. De mensen gaan niet naar de kerk voor een lezing. Ook gaan zij niet ter kerke om bezig te worden gehouden. De voorganger is op religieus gebied wat de kunsthistoricus is voor kunstliefhebbers of wat de musicoloog is voor muzikeminnaars. Door authenticiteit en bezieling kan kennis, inzicht en beleving verdiept worden. Hun taak is te verlevendigen, niet om hun visie op te dringen. Het is geen gemakkelijke taak, dat is duidelijk genoeg.

3 IN DE VOETSPOREN VAN JEZUS

In het optreden van Jezus zelf zoekt men tevergeefs naar uitspraken over juiste ordening, correcte geloofsbelijdenis of werkzame sacramenten; de evangeliën staan echter vol over het koninkrijk van Vrede. Deze term wordt in verschillende betekenissen gebruikt en we zijn het er niet over eens welke rol de verwachting van een apocalyptisch ingrijpen van Gods kant in de zaken van deze wereld in Jezus' optreden heeft gespeeld. De liefhebbers kunnen de godsdiensthistorische studie *The Kingdom of God and the Son of Man* van Rudolf Otto ter hand nemen.² Maar één ding staat vast: de levenswijze van Jezus zelf, waartoe hij zijn volgelingen oproep. Deze levenswijze wijst rechtstreeks naar een nieuwe wereld. Zij verwerpt valse concurrentie en egoïsme. Zij vertrouwt op de constructieve kracht van

---

1 De diensten van de Alle-Dag-Kerk in de Engelse kerk aan het Begijnhof in Amsterdam zijn daar m.i. een goed voorbeeld van. De zg. midden-orthodoxie vindt vaak een goed evenwicht tussen de 'donderpreken' en de vrijzinnigheid (DM).

2 Reich Gottes und Menschensohn: ein religionsgeschichtlicher Versuch, München 1933 en 1940.

liefde, genade en samenwerking. De kern wordt gevormd door naastenliefde, zelfvergeving, tot de uiterste zelfverloochening en zelfopoffering aan toe. Telkens wanneer dit tweede ideaal grip kreeg op het denken en geloven van de mensen zijn er grote dingen geschied. Ziekenhuizen zijn gebouwd, kleine kinderen werden verpleegd, de betekenis en de waarde van de vrouw werd erkend, de drang naar vrijheid en naar verruiming van het menselijke leven werd tot een levende kracht, en gezondheidsvraagstukken kwamen met nadruk op de voorgrond. Er bestaat ongetwijfeld een samenhang tussen lichaam en geest, en religie is op zijn best, wanneer het deze samenhang voelt en begrijpt. Clemens van Alexandrië begreep in de derde eeuw al dat verlossing volledige geestelijke gezondheid betekent. Geloof, beleving en aandacht zijn de grote, geheiligde religieuze woorden. Het is zonder twijfel veel moeilijker iemand in te leiden in het leven op de basis van geloof, beleving en naastenliefde, dan op basis van een geloofsbelijdenis. Het individu moet nu zijn eigen verlossing verwerven. Uit De brief aan de Filippenzen:

Blijf u inspannen voor uw redding, en doe dat in diep ontzag voor God, want het is God die zowel het willen als het handelen bij u teweegbrengt, omdat het hem behaagt.

Er zijn geen aanwijzingen dat Jezus zich bezig hield met het grondvesten van een instituut. Zijn belangstelling voor het koninkrijk Gods en aandacht voor een ethische levenswijze zijn overheersend.¹ Wij weten weinig over deze beginperiode. Er was groepsleven en groei-kracht, meer dan systeem en stelsel. In deze apostolische periode hebben de leiders tastend hun weg gezocht. Zij bieden aan de problemen het hoofd en slaan zich er zo goed en kwaad als ze maar kunnen doorheen. Nergens zinspelen zij er op dat hun oplossing zaligmakend is. Ze beweren niet de goddelijke troefkaart in handen te hebben. De eerste kerken hadden meerdere organisatievormen. Er was bewegingsruimte en vrijheid. Zij zochten allen naar de beste en meest doeltreffende wijze om de kostbare levenswaarden die hun waren toevertrouwd, aan anderen door te geven.

---

1 *Leben und Wirken Jesu: nach historisch-kristischer Auffassung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1905.

In de lange periode van historische ontwikkeling is er een geregelde aanpassing geweest aan de eisen van de omstandigheden. Religies zijn in de loop der eeuwen gegroeid, zoals elke spirituele stroming een ontwikkeling doormaakt. Talloze stroompjes zijn in de hoofdstroom gevloeid die door de eeuwen heen loopt. Sommige van deze zijstromen hebben de hoofdstroom veranderd.

4 AUTORITEIT VERSUS EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID

Er ligt een ongeëvenaard gezag in het bouwwerk dat door de handen der vaders is opgetrokken. Er mag niets in veranderd worden. In volle ongegreptheid moet alles zorgvuldig bewaard en aan volgende generaties overgedragen worden. Elke titel en jota moet gehandhaafd blijven.

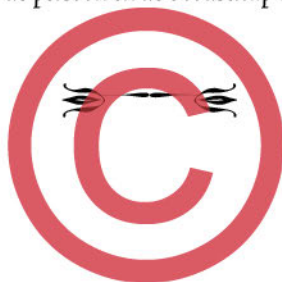
Tegenover dit 'tweedehandsgeloof' staat de rationalist. Hij geeft weinig om traditioneel gezag. Oudheid is geen waarborg voor waarheid. Alles moet de toets des tijds kunnen doorstaan. Wij zijn alleen met verifieerbare feiten tevreden. Wij mogen alleen voortbouwen op wat helder is. De rationalist heeft maling aan heilige schriften en eerbiedwaardige instellingen. Hij moet zich voor de rechtbank van zijn intellect kunnen verantwoorden. De respectabele erfstukken worden door hem geanalyseerd en uiteengerafeld. Hij heeft een hekel aan bijgeloof en een antipathie tegen dogma's en a-prioristische beweringen.

Het is onwaarschijnlijk dat de spiritualiteit waarnaar wij zoeken de een óf de andere zal zijn. Beide bezitten misschien een stukje van de waarheid, maar zijn allebei blind voor de andere helft ervan. Religie van de toekomst zal niet vluchten voor de werkelijkheid. Zij zal het redelijke niet verachten, zoals Tertullianus deed. Zij respecteert geschiedenis en wetenschap en heeft oog voor de grandeur van de menselijke geest. Maar ze zal blijven staan op de erkenning van het volle leven, en niet alleen van de rechten van het verstand. De emoties en gevoelens van de mens zijn net zo levensecht als zijn denkvermogen. Wij zijn eerder wat wij zijn omdat wij voelen, dan omdat wij denken en wanneer we gevoelens de kop indrukken, beschadigen we onze menselijkheid en onze menselijke vermogens. Geloof is 'buitenredelijk'.

5 REFLECTIE EN TOEKOMSTPERSPECTIEF

Jezus, die door Galilea en Judea rondtrok, is ook nu nog levend en in ons midden. Ook nu nog brengt de aanraking van de zoom van zijn gewaad voorspoed en leven. – Ik ben de weg, de waarheid en het leven.¹ Het woord bij de put te Samaria is de kern van de christelijke spiritualiteit: ...want God is *Spīritus*, dus wie hem aanbidt, moet dat doen in Geest en waarheid. In de woorden van Johannes:

Wanneer de Geest der waarheid komt, zal Hij de gelovigen tot een steeds nieuw en dieper begrip van de persoon en de boodschap van Jezus brengen.²

§ 1 WAT DE MENSEN WILLEN

Mensen smachten naar een *transcendente* ervaring van het heilige die de boven de mens uitreikende en levensbepalende kern van religie uitdrukt.³ Een reis langs de kerkgeschiedenis, van *controversen* tot *kerkscheuringen*, laten de typische bezorgdheid van met name het protestantisme zien als het geconfronteerd wordt met mogelijke ‘ontwrichtende’ invloeden zoals emoties en buitenredelijkheid die soms verbonden zijn met ervaringen van ‘transformerende’ aard.⁴ Het *transcendente*, het *heilige*, wordt verhuld. Door die sluier wordt het gezag van de religieuze ervaring verwijderd uit de *kerkelijke sfeer*.

---

1 Het evangelie volgens Johannes 14:6.

2 Johannes 16:13, De taak van de Geest.

3 Donald E. Miller, *Reinventing American Protestantism: Christianity in the New Millennium*, California U.P., Berkeley 1997, p. 3.

4 Jonathan Edwards' *Treatise Concerning the Religious Affections* (1746) blijft bij voortduring de bron voor het begrijpen van deze gebeurtenis.

De geschiedenis van het christendom laat een volhardende angst voor gemoedsuitingen en non-rationalisme zien. Het ontzag voor het heilige, opgeborgen binnen deze tradities, maakt de eerbied duidelijk voor de mogelijkheid van oprechte spirituele verheffing. Waar dit ontzag vergeten of ontkent wordt, gaat het contact met hen die een diepgaande, levensbepalende omgang met God zoeken verloren.

§ 2 PERSPECTIEVEN VOOR PASTORALE ZORG

Het klassieke *munus triplex*, benadrukt in bepaalde theologische tradities, weerspiegelt drie perspectieven door Jezus te beschrijven als profeet (verkondiging), priester (vereniging) en koning (zielzorg). Zelfs de meest oppervlakkige en reducerende pogingen om het geestelijke ambt te herdefiniëren tot koopmanschap en klantenservice, zoeken impliciet de autoriteit uitgedrukt in deze perspectieven. Het is in het licht van deze perspectieven dat zulke misverstanden over religieuze dienstverlening definitief beoordeeld kunnen worden als theologisch ontoereikend.

Wat wordt veronachtzaamd en bij tijd en wijle verloren gaat is het radicale¹ theologische perspectief van ontzag en verering in de nabijheid van het heilige dat onder de drie geschetste perspectieven ligt. Zonder aan te sluiten bij dit radicale perspectief van goddelijke nabijheid lopen we het risico de spirituele wezenskenmerken compleet te verliezen. Het loslaten van dit fundamentele theologische perspectief leidt onvermijdelijk tot een ijverige maar hopeloos navelstarende en persoonlijk uitgeputte vakmatigheid. Zonder expliciete verwijzing naar dit onderliggende perspectief kan de gerechtvaardigde angst voor emotionele uitwassen en onredelijkheid al te gemakkelijk omslaan in een institutionele barrière voor persoonlijke transformatie door de kracht van de heilige Geest.

Het gedachtegoed van Abraham Joshua Heschel wijst de weg terug naar het radicale perspectief van ontzag in de aanwezigheid van het heilige. Elke zin ademt een diepe eerbied tegenover het heilige volstrekt andere. Heschel heeft de persoonskenmerken van de voorganger als *docent in het huis van verwondering*, een bescheiden gids in de mysteriën van God.

---

1 In de eerste betekenis van 'radix' als wortel en fundamenteel, de grondslag rakend.

Heschel is iemand die voorgaat tussen, met en namens de mensen en hen zonder aanmatiging bijstaat in het verwerven van de religieuze bewustwording van de transcendentie en een 'gevaar' vormt voor alles wat we zijn, omdat deze 'transcendentie' geen abstracte kwaliteit is, maar niets anders dan het volstrekt andere, het heilige.

Kerk en pastoraat hebben nooit dit radicale vergezicht verworpen maar wel al te vaak weggekeken van dit onderliggende perspectief. We brengen in herinnering wat Calvijn zei: *in tota vita negotium cum Deo*, in het hele leven hebben we met God te maken.¹

In de gevarieerde sociale, psychologische, culturele, politieke en taalkundige gesprekken waarbij religieuzen onvermijdelijk zijn betrokken, wordt niet minder menselijk gesproken in het licht van deze bewustwording, maar geven zij een eeuwig referentiepunt aan, een perspectief dat deze betekenis overdraagt boven alle menselijke mogelijkheden uit.

Wat zou het dan inhouden voor de religieuze beweging in al haar facetten als ze doorweekt was door een onderdampeling in ontzag en diepe eerbied? Je zou zeggen dat het betekent, tenminste gedeeltelijk, dat je leven wordt doordrenkt met een verbintenis met het heilige, een ontmoeting waarvan je nooit helemaal meer loskomt. Het betekent ook dat deze verbintenis het gehele spirituele leven hervormt.

§ 3 OOG IN OOG MET HET HEILIGE

Rudolf Otto geeft vele bijbelse voorbeelden van de menselijke ontmoeting met het heilige. De verhalen over de aartsvaders uit Genesis bijvoorbeeld vertellen over Abraham die God in een visioen ontmoet. Toen de zon op het punt stond onder te gaan, viel Abram in een diepe slaap. Opeens werd hij overweldigd door angst en diepe duisternis. De Eeuwige sprak tot Abram en in de duisternis ging hij een verbond met hem aan, tussen rook en vuur. God maakt van de pelgrim Abram, Abraham de aartsvader.

---

1 In alle opzichten beklemtoont Calvijn zijn onwankelbare vertrouwen dat de hoge soeverein van het universum ook innig en innerlijk aanwezig is in de alledaagse werkelijkheid. Vgl. John T. McNeill, ed., *John Calvin on God and Political Duty*, 2^e herziene druk, Indianapolis 1956, p. VII.

Genesis verhaalt over de mysterieuze nachtelijke worsteling van Jacob. De strijd duurde tot het weer licht werd, toen de ander probeerde te ontvluchten, maar Jacob hield hem vast tot hij zijn zegen had gekregen. De vreemdeling die het met Jacob uitvocht gaf hem een nieuwe naam die een teken was van een nieuw karakter: 'Voortaan zal je naam niet Jacob (hij die een ander beetneemt) zijn maar Israël (strijder van God), want je hebt met God en mensen gestreden en je hebt gewonnen'.¹ Van het verhaal van Mozes die de leefregels van de Eeuwige ontving tot het verhaal van Jobs confrontatie met God in de storm, van de geschriften van de met ontzag vervulde psalmisten tot profeten als Ezechiël en Jesaja, we worden herhaaldelijk geconfronteerd met transformerende ontmoetingen met 'de levende God'.²

Inderdaad, Rudolf Otto wijst in *Het heilige* erop dat 'de levende God' van het Oude Testament heel anders is dan loutere 'wereldrede'.³

'Daardoor is hij dit aan alle filosoferbaarheid zich onttrekkende, uiteindelijk buitenredelijke wezen, zoals hij in het bewustzijn van alle profeten en apostelen leeft.' Theologen en filosofen die zich later verzetten tegen de abstracte god van de filosofen in naam van de «levende» God, en die de statische vensterloze monade van het rationalisme verwierpen ten faveure van de God des toorns, der liefde en van de ontroeringen, hebben, zo schrijft Otto 'altijd onbewust de non-rationele kern van het bijbelse godsbegrip in bescherming genomen'.

Zes jaar later schrijft Otto opnieuw: 'Als «levende» God is de Eeuwige volstrekt verheven tot in de wereld van Ruach (geest), terwijl zijn rivalen omlaag werden gedrukt in sterfelijk leven en onmacht, waarmee ze dan uiteindelijk in alle opzichten vervallen tot leugen en loutere inbeelding.'⁴

---

1 Genesis. 32:29-30. Jaäkov vroeg: 'Zeg me toch hoe u heet.' Maar hij kreeg ten antwoord: 'Waarom vraag je naar mijn naam?' – De gravure van Gustave Doré van dit voorval siert het omslag van William James' *Vormen van religieuze ervaring*, Amsterdam 2010.

2 Vgl. Friedrich Heiler, *Das Gebet: Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München 1919, m.n. hoofdstuk 1v, *Das Gebet in der prophetischer Frömmigkeit*.

3 *Het heilige*, Amsterdam 2012 p. 130.

4 *Sünde und Urschuld* 1932, vi *Profetische Gotteserfahrung* § 4 Geist, Leben, Licht, Wahrheit, p. 67.

Rudolf Otto begrijpt dat het ‘redelijke en het buitenredelijke beide behoren bij het begrip van het heilige, en als dit feit niet wordt erkend we afglijden naar een geheel en al bedrieglijke onredelijkheid’. Aldus Otto in zijn voorwoord bij de Engelse uitgave.¹ Of naar een totaal bedrieglijke rationaliteit kunnen we er nog aan toevoegen. Dus doen we er goed aan om in herinnering te houden dat de filosoof Johann Hamann († 1788) op het hoogtepunt van de Verlichting te keer ging tegen het reducerende en ridicule rationalisme van zijn tijd. God was geen wiskundige, maar een poëet.

Hamann sprak namens de levende God van Abraham, Isaac en Jacob die zijn eigen leven en filosofische wereld ondersteboven had gekeerd, een geestelijke transformatie die hem dwong om de aard van de werkelijkheid zelf te herwaarderen.² Het verlichtingsdenken stond een kritische kijk tegenover religie voor, zeker geen afwijzing hiervan.

Het Nieuwe Testament laat de levende God niet achter zich. De heilige, vrije, transcendente God blijft niet achter in het stof van de woestijn van het Sinai-schiereiland of te midden van de schuddende fundamenten van de profetentempel.

Johannes de Doper gaat aan de slag onder invloed van het heilige en het is in naam van de Levende dat Johannes de komst van het koninkrijk van Vrede aankondigt. De levende God van Abraham, Isaac en Jacob is ook de God van Jezus. Rudolf Otto merkt op dat God als ‘hemelse Vader’ en HEER van het koninkrijk der hemelen ‘niet minder «heftig», numineus, geheimzinnig, kadosj (sanctus en sacer tegelijk), hagnos (heilig), sacer (numineus) en sanctus (heilig) is als zijn rijk zelf, maar veel meer, en dat alles in absolute zin.

Hij is in dit licht bezien het hoogtepunt en vervulling van alles dat het oude verbond ooit aan «creatuurgevoel», aan «heilig ontzag» en dergelijke heeft bezeten.³

---

1 *Religious Essays: A Supplement to The Idea of the Holy*, Oxford U.P., Londen 1931, p. vi.

2 Vgl. Isaiah Berlin, *Three Critics of the Enlightenment: Vico, Hamann, Herder*, Londen 2000, p. 280-312.

3 *Het heilige 2012, XIII Het numineuze in het Nieuwe Testament § 1 Het koninkrijk van Vrede als numinosum*, p. 199.

Dit is nergens méér waar dan in het leven van Jezus en in het bijzonder tijdens die nacht in Getsemané toen de Mensenzoon tot God bad deze beker aan hem voorbij te laten gaan. De doodsstrijd, de kwelling van ‘een ziel die siddert en de moed verliest tot in haar onpeilbare diepten, dit verdriet tot de dood erop volgt en dit zweet, dat als grote druppels bloed op de grond droop, is dat gewone doodsangst? Nee, hier is meer dan doodsangst. Hier is de huivering van de creatuur voor het *tremendum mysterium*, voor het raadsel dat vol benauwenis is’.¹

Gods afschrikkend ingrijpen, deze huivering in de aanwezigheid van het heilige, dat is de betekenis, het gevoel dat Søren Kierkegaard met vrees en beven vervulde, omdat deze ontmoeting ons brengt tot de oorzaak, de reden achter redelijkheid, de esthetische aanspraak achter schoonheid en de ethiek achter moraliteit, in de sfeer van God alleen.² De consequentie van deze confrontatie met het heilige is een heftige transformatie die verder gaat dan vuur, voorbij de dood. Het is deze godservaring, in elk geval gedeeltelijk, die William James psychologisch probeert te beschrijven in zijn hoofdstuk over ‘bekeringsen’ in *Vormen van religieuze ervaring*. Otto Kierkegaard en James helpen ons te herinneren dat God niet wordt ingeperkt door geloofsbelijdenissen. Hij is vrij om wie dan ook te ontmoeten en te roepen naar zijn wil en op zijn voorwaarden. Gods heiligheid laat zich ook niet ontleiden tot het beperken van God tot een sfeer die verwijderd is van deze wereld. Voor de God van de Bijbel is heiligheid een wereldse aangelegenheid. Gods heiligheid, zoals Karl Barth erkende in *Die Kirckliche Dogmatik*, is geen hoofdkenmerk van abstracte transcendentie, maar van Gods bovenzintuiglijke immanente karakter.³ Dus wanneer Barth spreekt over de vrijheid van God, spreekt hij van de God die de strijd aangaat als een vertend vuur. Tegenover zijn Ja en Amen houdt ons gestamelde als of, ons gepre-

---

1 *Ib.* p. 201

2 Søren Kierkegaard, *Vrees en beven*; *Dialectische lyriek door Johannes de Silentio*, Budel 2007.

3 Karl Barth, *Church Dogmatics*, Edinburgh 1975, I.1.322. De frase stamt uit het voorwoord in de tweede versie van Barth’s *Der Römerbrief*, 1922 en is ontleend aan Kierkegaard; vgl. Walter Lowe *Theology and Difference*, Indiana U.P., Bloomington 1993, p. 33.

velde ja en nee geen stand.¹ Deze God is waar hij wil zijn en niet waar hij niet wil zijn.² Ubi ipsi visum fuit.³

Het is dan ook niet verrassend dat sommige van de meest dwingende getuigenissen over heilige ervaringen oprijzen vanuit de bladzijden van de romanliteratuur. Dat deze literatuur niet per definitie religieus gekleurd hoeft te zijn, toont de universaliteit aan van deze capaciteit en intuïtie.⁴

E. M. Forster beschrijft in *The Story of Panic* de buitensporige verschijning van de heidense god Pan bij een Engelse picknick in Italië nadat de meer wereldwijze aanwezigen hadden uitgeroepen dat de grote Pan dood is.⁵

Toni Morrison drukt een tastbaar gevoel van de aanwezigheid van een heilig anders zijn uit in haar novelle *Beloved*. 'Dood' schrijft ze, 'is een overgeslagen maaltijd vergeleken met dit.'⁶

John Irving, Flannery O'Connor, Iris Murdoch, en natuurlijk Gabriel García Márquez, om maar wat schrijvers te noemen, hebben ook die verlichtende en afschrikwekkende, levensveranderende, zuiverende confrontaties met het heilige te voorschijn getoverd.

Een van de meest welsprekende vertolkingen van een ontmoeting met het heilige is eigenlijk een fabel uit de jeugdliteratuur: Kenneth Grahame's *De wind in de wilgen*.⁷ In het hoofdstuk *De fluitspeler bij de poort van de dageraad* staat een passage zonder enige religieuze pretenties. Toch komt de essentie van dit verhaal overeen met zo'n beetje alles wat door Rudolf Otto als karakteristiek wordt beschouwd in de menselijke confrontatie met het heilige. De huivering, de afhankelijkheid (*creatuurgevoel*), de loutering en het ontzag. Het zijn de gevoelens die de numineuze ervaring begeleiden.

---

1 Karl Barth, *The Epistle to the Romans*, Oxford U.P., 1933, p. 229.

2 *Het heilige 2012*, bijlage II *Zwijgende Eredienst*, p. 333.

3 *Ib.* p. 310.

4 In de Duitse fenomenologische terminologie resp.: *Anlage* en *Anschaulichkeit*.

5 E. M. Forster, *Collected Short Stories*, Londen 1947.

6 Toni Morrison, *Beloved*, New York 1988, p. 123.

7 Nederlandse editie bij Uitgeverij Ploegsma, Amsterdam 2007.

§ 4 DE WIND IN DE WILGEN

Het verhaal begint bij een verontrustend moment in de geschiedenis van de Otterfamilie. Dikje, de geliefde zoon van de Otters wordt al dagen vermist. Er is ongerustheid want Dikje kan nog niet zo goed zwemmen. Nacht na nacht gaat Otter naar de plek bij de rivier waar hij zijn zoon de eerste zwemles heeft gegeven in de hoop dat Dikje daarnaar zal terugkeren. Rat en Mol waren ook uit hun doen en konden niet slapen. Ze brachten hun boot naar buiten om het vermiste kind te zoeken. Ze zijn op de rivier. Al was de nacht donker en verlaten, hij was vol geluidjes, gezang, gekwetter en geritsel. De geluiden van het water klonken duidelijker dan overdag; het gemurmel en geklok was onverwacht en dichtbij. De maan verheft zich in langzame majesteit boven de rand van de wachtende aarde.

Toen begon langzaam een verandering zich aan te kondigen. De horizon werd helderder bij de eerste zweem van de dageraad wanneer Rat iets hoort, een lied in de lucht, en net zo plotseling dan weer stilte.

'Het is weg!' zuchtte de Rat en zonk weer achterover in zijn bank. 'Wat mooi en vreemd en nieuw! Nu het zo snel weer opgehouden is, wou ik bijna dat ik het nooit gehoord had. Want het heeft een verlangen in me gewekt dat pijn doet, en niets lijkt de moeite waard behalve nog eens dat geluid te horen en er altijd naar te blijven luisteren. Neel! Daar is het weer!' riep hij, weer vol aandacht. Een tijdlang zweeg hij, verrukt en betoverd.

Rat probeert de muziek te omschrijven voor Mol die het nog niet gehoord had, maar het is onmogelijk om het te beschrijven. Rat is er van overtuigd dat de muziek een roep inhoudt die ze beiden, hij en Mol moeten volgen. Rat zit er stilletjes bij, dan begint de muziek opnieuw:

Opgetogen, verrukt, trillend, werden al zijn zinnen in beslag genomen door dit nieuwe, gelukzalige iets dat zijn hulpeloze ziel gegrepen had en als een onnozel maar gelukkig kind in een sterke, vaste greep wiegde en liefkoosde. – Ademloos, diep getroffen, hield de Mol op met roeien toen de vloeiende stroom van dat blijge gefluit hem als een golf overviel, hem greep en hem helemaal omvatte. Hij zag de tranen op de wangen van zijn vriend, en boog zijn kop en begreep.

In een grote halve cirkel van schuim en glinsterend licht en glanzende ruggen van groen water, sloot de grote weerdam de inham van oever tot oever af, verstoorde het hele rustige oppervlak met draaiende wervelingen en drijvende schuimstrepen en overstemde alle andere geluiden met zijn plechtig en kalmerend geruis. In het midden van de stroom, in de glinsterende omar-

ming van het weerwater, lag een eilandje verankerd. Dicht omzoomd met wilgen en zilverberken en elzen. Schroomvallig, verlegen, maar vol betekenis verborg het, wat het ook mocht zijn, achter een sluier en bewaarde het tot het uur zou komen en met dat uur zij die geroepen en uitverkoren waren. – Langzaam, maar zonder enige twijfel of aarzeling, en als in plechtige verwachting, staken de twee dieren het gebroken, rumoerige water over en legden hun boot vast aan de bloeiende zoom van het eiland. Ze stapten zwijgend aan wal en drongen door de bloesems en geurende kruiden en ondergroei heen omhoog naar de vlakke grond tot ze op een grasveld van wondermooi groen stonden, omringd door vruchtbomen uit de natuur zelf: wilde appel, vogelkers en sleedoorn.

‘Dit is de plaats van het lied uit mijn droom, de plaats waar de muziek van vertelde,’ fluisterde de Rat als betoverd. ‘Hier, op deze heilige plaats, hier alleen zullen we hem vinden!’

Toen werd de Mol opeens overrompeld door een groot ontzag, een vrees die zijn spieren verslaptte, zijn hoofd omlaag boog en zijn poten aan de grond nagelde. Het was geen hevige schrik – hij voelde zich integendeel wonderlijk tevreden en gelukkig maar het was een vrees die hem greep en vasthield, en zonder te zien wist hij dat het alleen kon betekenen dat een verheven verschijning zeer, zeer nabij was. Met moeite keek hij om naar zijn vriend en hij zag hem bevreesd, als geslagen en hevig trillend naast zich staan. En nog was het volkomen stil tussen de dicht met vogels bevolkte takken om hen heen, en het werd lichter en lichter. – Misschien zou hij nooit zijn ogen hebben durven opslaan als niet de roepstem nog altijd gebiedend en dwingend scheen te klinken, hoewel het gefluit nu verstomd was. Hij kon geen weerstand bieden, al zou de dood zelf staan wachten om hem meteen te treffen als zijn sterfelijke ogen dingen hadden gezien die terecht verborgen worden gehouden. Bevend gehoorzaamde hij en hief deemoedig zijn kop. En toen, in die pure helderheid van de ontluikende morgen, terwijl de natuur zich baadde in een onbeschrijfelijke kleurenpracht en op dat ogenblik haar adem scheen in te houden, keek hij recht in de ogen van de Vriend en Helper; zag de achterwaartse kromming van de gebogen hoorns, die glansden in het groeiende daglicht; zag de strenge, gebogen neus tussen de vriendelijke ogen, die opgewekt op hem neerkeken, terwijl de gebaarde mond zich in de hoeken tot een halve glimlach plooid; zag de spieren zich aftekenen op de arm die over de brede borst lag; de lange, lenige hand die nog altijd de panfluit vasthield die nog maar pas van de geopende lippen was gegleden; zag de prachtige lijnen van de ruige ledematen, die in koninklijke rust op het gras lagen; zag, het allerlaatst, genesteld tussen zijn hoeven, diep in slaap en volkomen vredig en rustig het kleine, ronde dikke kinderlijffe van de kleine otter. Dat alles zag hij één ogenblik, ademloos en intens, helder tegen de ochtendlucht, en hoewel hij keek leefde hij, en omdat hij leefde, verwonderde hij zich. – ‘Rat,’ kon hij eindelijk bevend fluisteren, ‘ben je bang?’ – ‘Bang?’

*mompelde de Rat en zijn ogen glansden van een onuitsprekelijke liefde. 'Bang! Voor Hem!
O, nooit, nooit! En toch... en toch... O Mol, ben ik bang!
Toen hurkten de beide dieren op de grond en bogen hun koppen in eerbiedige hulde.'*¹

Alles wat Rudolf Otto beschrijft, zowel de gezegende ontzagwekkendheid als de ontzetting, is hier aanwezig. Het redelijke en het buitenredelijke, de fascinatie, het angstbeeld, het wonder, de welwillendheid, de vreugde en de bedroefde hunkering, ze passeren allemaal de revue. Vermengd en gewikkeld in de confrontatie met het heilige, de grenzeloos geheiligde. C. S. Lewis roept een zelfde weerklank op in *De leeuw, de heks en de kleekest* wanneer de kinderen voor het eerst horen over Aslan, de grote leeuw, de gedaante van de Christus in *De kronieken van Narnia*. Iets, zo worden we verteld, verschijnt in het bewustzijn van elk kind wanneer het voor de eerste keer die naam, Aslan, hoort.

'Misschien,' zo tekent de verteller aan, 'is het je wel eens overkomen dat je in een droom iemand iets hoort zeggen wat je niet begrijpt, maar in de droom voelt het aan alsof het een enorme betekenis heeft. Een angstaanjagende betekenis wellicht die van de hele droom een nachtmerrie maakt, of anders een gelukzalige betekenis, te gelukzalig om in woorden te kunnen worden uitgedrukt, die de droom zo prachtig maakt dat hij je de rest van je leven bijblijft en je altijd blijft wensen dat je weer in die droom terechtkomt.'

Later, als de kinderen meer over Aslan te weten zijn gekomen, is hij 'de grote leeuw', de koning van alles en vragen de kinderen zich af of hij betrouwbaar is. 'Betrouwbaar?' antwoordt meneer Bever. 'Natuurlijk is hij niet betrouwbaar. Maar hij is goed.'² – Hoe dan ook zo'n paradox rede en redeloosheid in conflict moge brengen, welke emoties deze botsing ook met zich meebrengt, legt Rudolf Otto uit, wat overblijft, is de getuigenis van hen die de ontmoeting met het heilige hebben ervaren, en daarin het 'overschuimende van het godsbegrip' hebben gevonden dat Paulus en anderen achter de grenzen van het theologische woordgebruik bracht.³

---

1 Kenneth Grahame, *The Wind in the Willows*, Londen 1908.

2 C. S. Lewis, *De kronieken van Narnia / De leeuw, de heks en de kleekest*.

3 *Het heilige*, p. 202.

De priester in *Het ware gelaat* pleit, in zekere zin doet dit aan Otto denken, tegen het rationalisme van de filosofen die de koning adviseerden:

Ik, de koning, heb me voor drie generaties bezig gehouden met de goden, en ik weet dat zij onze ogen verblinden en in en uit elkaar ontspringen als draaikolken in een rivier, en niets dat duidelijk gezegd wordt kan echt over hen gezegd worden. Heilige plaatsen zijn donkere plaatsen. Het is leven en kracht waarin we terechtkomen, geen kennis of woorden. Heilige wijsheid is niet helder en vloeiend als water, maar donker en dik als bloed.¹

Het huis van de EEUWIGE is het huis van verwondering, van ontzag voor het heilige. We hoeven niet verrast te zijn dat er een touw rond het been van de hogepriester wordt gebonden zodat in het geval de numineuze aanwezigheid zegeviert en hem volkomen voor zich wint, ze tenminste nog zijn lichaam kunnen terughalen.

Mensen smachten naar een transcendente ervaring en vragen om een 'ervaring' die ze kan veranderen en die hun leven betekenis geeft. Met de aandacht voor de categorie van het heilige kan dit smachten worden beantwoord. Voorwaarde is authentiek geloofsvertrouwen en theologische integriteit. We kunnen niet weten, we kunnen niet manipuleren, we kunnen de resultaten van een ontmoeting met de Levende niet beïnvloeden. Het heilige verandert je leven, niet de ervaringen – zelfs niet de religieuze ervaring. Emoties en gevoelens komen en gaan. Inzichten verflauwen. Vastberadenheid verdampt. Als we proberen om ervaringen te fabriceren die een mensenleven kunnen veranderen, verkopen we knollen voor citroenen in plaats van iets blijvend waardevols. Hoe we ook proberen ons te rechtvaardigen, zonder blijvende aandacht voor het heilige zullen persoonlijke veranderingen, zelfs als deze gebaseerd zijn op de levendigste emotionele ervaringen niet lang aanhouden en zullen ze keer op keer moeten worden bekrachtigd door voortdurend prikkelender ervaringen. De geestloze aanbieder komt terecht in een neergaande spiraal van de spirituele prikkelcultuur. Alleen het heilige transformeert en we moeten in gedachte houden dat deze verandering is als de dood waarachter alleen vernietiging en hergeboorte ligt.

---

1 C. S. Lewis, *Till We Have Faces: A Myth Retold*, Londen 1978, p. 58.

§ 5 MYSTERIUM TREMENDUM & FASCINANS

Huiveringwekkend is het te vallen in de handen van de levende God!¹ Het is een wonderlijke aangelegenheid – dood maar ook levend – en het kan ons op zoveel verschillende manieren overkomen, misschien onverwacht en lonkend of hartstochtelijk gewenst bij de afsluiting van een levenslange zoektocht. Rudolf Otto spreekt van deze numineuze ervaring, van dit mysterie als —

Een gevoel dat met milde stroom het innerlijk kan vervullen in de vorm van de verheven stille stemming van verzonken aandacht. Het kan overgaan in een rustig vloeiende gestemdheid van de ziel die lang aanhoudt en natrilft tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het profane achterlaat. Het kan ook met krampachtige stoten en stuiptrekkingen plotseling uit de ziel naar voren breken. Het kan voeren tot een vreemde opwinding, tot roes, vervoering of extase. Het kan wild en demonisch worden. Het kan geleidelijk omlaaggaan tot spookachtig vrezen en sidderen. Het heeft zijn ruwe, barbaarse eerste uitingen en laagste vormen. En het ontwikkelt zich tot een teer, gelouterd en opgetogen gevoel. Het kan worden tot het stille en deemoedige huiveren en verstommen van het schepsel voor het – ja waarvoor? Voor wat in onuitsprekelijke geheimenis boven alle schepselen is.

Zo zeggen wij het, om toch iets te zeggen. *Mysterium* is niets anders dan de naam voor het verborgene, het onbekende, niet begrepen en verstaan, het onalledaagse, niet vertrouwd, zonder dat dit nader kan worden bepaald naar zijn hoe. Het positieve ervan wordt louter in gevoelens beleefd. En deze gevoelens kunnen wij al toelichtende ook wel verduidelijken, door ze gelijktijdig te laten doorklinken.²

Wat meer kunnen we zeggen over de bewustwordende ervaring in de aanwezigheid van het heilige dan dat het zowel huiver als fascinatie opwekt, dat het de rede overstijgt, ontzagwekkendheid en gevoelens van schrik met zich meebrengt, dat het bekoorlijk en wonderlijk is en indrukwek-

---

1 Hebreëën 10:31.

2 Het heilige 2012, p. 86-87: Wat is nu dat – objectief, buiten mij gevoelde – numineuze eigenlijk?

kend? Het moet helder worden begrepen dat het niet onze religieuze ervaring is, maar de *heilige ervaring* die de aanspraak in de ontmoeting legt. Het *heilige* streeft er niet louter naar om een nieuwe ervaring in ons los te maken, maar een nieuwe menselijkheid. Rudolf Otto:

Wel is het aan te geven met de naam 'genade', maar dan in de numineus geladen zin ervan, die de echte genadegezindheid insluit maar tegelijk toch 'nog meer' is. Zij geeft een vrede die alle verstand te boven gaat. De tong kan er alleen maar van stamelen. En slechts in beelden en vergelijkingen geeft ze als van verre van zichzelf een ontoereikend en verward begrip. Louter 'liefde, louter vertrouwen', hoe gelukkig ze ons ook mogen stemmen, verklaren dat *bijzondere moment van verrukking*, dat in onze *teerste en innigste lofzangen leeft niet*.¹

Jonathan Edwards beschreef God in de termen van *bonum formosum* 'het in zichzelf gelegen prachtige goed'. Hij herinnert ons eraan dat de ultieme doelstelling en het hoogste goed van religieus vertrouwen en religieuze dienst God is, niet iets dat God voor ons doet, geen voordeel dat God ons geeft, maar God zonder meer.

Ons bewust wordend van de nabijheid van het heilige, *het heilige en volstrekt andere*, de ultieme bestaansessentie, de adem van alle leven, hier alleen kennen *we de maat van onszelf en waartoe we zijn geschapen en waartoe we zijn geroepen*. We weten ons *geoordeeld en gezegend, dood en herborren*. We weten ons *vertoevend in het huis van de EEUWIGE* dat de hele schepping omringt, dat nooit kan ophouden het *wonderbaarlijke huis te zijn wanneer wij er het heilige in ontmoeten*.

---

1 Het *heilige* p. 133; Rudolf Otto's begrip van de menselijke reactie op het *heilige* stemt overeen met zowel Calvijn als Schleiermacher wanneer hij observeert dat wij in de aanwezigheid van het heilige worden bevangen door een 'creatuurgevoel', het gevoel een schepsel te zijn dat in zijn eigen niets verzinkt en vergaat tegenover datgene, wat boven alle creatuur is. Ontdaan van een zelfbewustzijn in relatie met het numineuze, het heilige worden onze pretenties, onze trots, ons begrip van onafhankelijkheid en macht ontmanteld.

§ 6 DOCENT IN HET HUIS VAN VERWONDERING

Abraham Joshua Heschel spreekt van een leven aangepast aan de aanwezigheid van God, een levend bewustzijn in elke ademtocht van de glorie en macht en liefde van de Schepper.¹ Als wij ons zouden verplichten om in onze betrokkenheid gevormd te worden door het radicale perspectief van de heilige ontmoeting, wat zal dit dan betekenen voor de gemeenschap waarbinnen we actief zijn? Heschel vertelt je waarom hij bidt en de sabbat viert. Zijn woorden, eenvoudig en bescheiden raken je. En als Heschel wegsluip ben je gebogen in gebed verzonken.

Wanneer ik Heschel lees, voel ik mij net zo thuis als wanneer ik Thomas Merton lees. Beiden hebben een toegankelijkheid en vanzelfsprekendheid die ik mis bij andere spirituele schrijvers. Beiden lijken me rechtstreeks aan te spreken. Zelden hoef ik hun woorden te 'vertalen'.²

Rudolf Otto zegt over de bewustwording van het heilige —

...dat het niet 'geleerd' kan worden, het kan slechts ontwaken 'uit de geest'. Het kan hoogstens aangeraakt, verlevendigd en opgeroepen worden. Woorden voldoen niet, maar het numineuze kan worden 'uitgestraald' zoals ook een stemming en een gevoel overgebracht kunnen worden. Door na te voelen en zich in te voelen in wat zich voordoet in het gemoed van een ander.³

Dát moeten we zien terug te winnen in het hart van het religieuze leven. Verborgen binnen elke religieuze praktijk en geloofsgroep. In weerwil van de formele bedoelingen, is er de mogelijkheid van de ontmoeting met het heilige andere, de Levende die de menselijkheid verheft. De docent staat er middenin, contact zoekend, zorgzaam en leidinggevend. De docent wijst hier iets aan, merkt daar wat op, legt een fluwelen koord rond het mysterie in ons midden.

---

1 A. J. Heschel, *Man Is Not Alone: A Philosophy of Religion*, New York 1951, pp. 282-284;

De mens is niet alleen, *De ervaring van Gods aanwezigheid*, Utrecht 2011.

2 Henri Nouwen, *The Genesee Diary*, Doubleday New York 1981 pp. 114-115.

3 Het heilige p. 171

Levensbeschouwelijke vorming vereist een spirituele reis naar je hart. Hoewel deze reis plaatsvindt in gezelschap en leidt tot dienstbaarheid, is de eerste opdracht om naar binnen te kijken, te reflecteren op ons dagelijkse leven en God en Gods werking juist daar te zoeken. Mensen die aandurven om naar zichzelf te kijken worden geconfronteerd met een nieuwe en vaak dramatische uitdaging: een overeenkomst te sluiten met het innerlijke *mysterium tremendum* – de overweldigende aard van het eigen gemoedsleven.¹

Wanneer de docent onbekwaam is, falend door gebrek aan ervaring en wijsheid, zorgeloos onwetend en niet in het volle bewustzijn dat levensbeschouwelijk onderwijs vooral bestaat uit communicatie en pedagogisch handelen,² is het onwaarschijnlijk iets van het heilige te bespeuren. De docent heeft de kans, het motief en de mogelijkheid om een unieke plicht te vervullen, te wijzen op de soms wonderbaarlijke signalen van Gods nabijheid, te leiden naar die plek waar het heilige gevonden kan worden, respectvol te leren leven en met ontzag in het huis van de HEER te dienen. Een onmogelijke opgave. Een kundig docent in het huis van verwondering helpt om de voorwaarden te scheppen om het onmogelijke te laten gebeuren. God kan niet gekend worden door menselijke inspanning. Hij wil ons veranderen naar zijn evenbeeld: het eigen maken van waarden en normen die uitzicht bieden op een wereld waarvan Johannes een glimp opving toen de avondzon even door het kleine hoge raampje van zijn kleine cel op Patmos scheen.

Droomt hij of is het werkelijkheid wat hij ziet? Hij ziet een nieuwe hemel en een nieuwe aarde zonder oorlog en geweld. Zoals een moeder de tranen droogt van haar kind dat is gevallen, zo droogt God de tranen van de mensen die verdriet hebben. Overal spelen vrolijke kinderen. Er is geen pijn meer en geen dood. Er is vrede voor altijd.³

---

1 Henri Nouwen, *Spiritual Formation*, HarperCollins, New York 2010, p. XIX.

2 Vgl. Daniël Mok, *Levensbeschouwelijk onderwijs is vooral communicatie en pedagogisch handelen; over onderwijs, pedagogiek, burgerschapsvorming en passie (scriptie)*, Amsterdam 2011.

3 Baukje Offringa, *Op weg*, Zoetermeer 1994, Wat Johannes zag, p. 307.

Veel mensen, zo wordt ons verteld, zoeken vandaag de dag naar een levensveranderende ervaring met het transcendent dat hun dagelijks bestaan overstijgt. Tot hun teleurstelling vinden ze vaak méér zielloos amusement, marketing, eigendunk en belangstelling voor feestjes.

God zoekt de mens niet per definitie achter de deuren van de synagoge, kerk of moskee. Een heilige God zoekt een heilig volk. De aanspraak van de ethische norm luidt: 'Je zult goed zijn', of: 'Jij zult een waardevol mens zijn' terwijl de religieuze norm luidt: 'Jullie zullen heilig zijn'. Rudolf Otto citeert Kant en de Bijbel om het kwalitatieve verschil te duiden: de goede wil en het heilig zijn, het handel ten goede en het luisterl de Onnoembare spreekt.¹

De Lutherse Kerk begreep niet dat Rudolf Otto kon stellen dat Jezus' geen nieuwe godskennis of nieuwe theologie verkondigde, of dat hij een andere relatie tussen mens en God bepleitte maar opriep tot nieuw gedrag en ethische afwegingen.² Vernieuwing vanuit de traditie, dát was de opgave van de rabbi uit Galilea. Hij beoogde geen totaal verschillende manier van handelen, geen nieuw verbond, maar een vernieuwing van het verbond.³

In het begin van het christendom werden de verschillen met het jodendom bewust aangewakkerd. Geen schatplichtigheid tegenover het jodendom, maar het er mee in contrast stellen had een bewuste of onbewuste ontjoodsing van het christendom tot gevolg. De christelijke boodschap, in eerste instantie bedoeld als bekrachtiging en hoogtepunt van het jodendom, onttaarde in verwerping en loochening ervan.

-
- 1 Sittengesetz und Gotteswille, MS. Nachlaß, p. 49 AB t.b.v. the Gifford Lectures 'Moral Law and the Will of God' in 1933; vgl. Freiheit und Notwendigkeit, p. 14: *Ihr sollt heilig sein, denn ich bin heilig.*
  - 2 *Leben und Wirken Jesu: nach historisch-kritischer Auffassung*, Göttingen 1905; *Life and Ministry of Jesus, According to the Critical Method: Being a Course of Lectures*, Chicago 1908. Dit kleine boek was aanleiding om Otto een volledige leerstoel in de theologie te onthouden.
  - 3 *Docent in het huis van verwondering* is gebaseerd op *Docents in the House of Wonder*. Wij zijn Michael Jinkins, hoogleraar aan de Austin Presbyterian Theological Seminary, erkentelijk voor zijn instemming om zijn essay als framework te mogen gebruiken. Het is oorspronkelijk verschenen in *Journal of Religious Leadership*, Vol. 1, № 2, najaar 2002.

Deze geestelijke vervreemding van Israël komt het krachtigst tot uiting in de leer van Marcion die de tegengesteldheid en de plotselinge discontinuïteit tussen de God van de Hebreeuwse Bijbel en de God die Jezus had geopenbaard benadrukte. Marcion wenste een christendom dat geen zweem jodendom meer in zich droeg. – Ondanks het werk van generaties toegewijde geleerden blijft er een neiging om de discontinuïteit tussen de Tanach en het Nieuwe Testament te beklemtonen. Rudolf Bultmann:

‘Voor de christen is het Oude Testament geen openbaring, maar het houdt wezenlijk verband met Gods openbaring in Christus, zoals honger met voedsel en wanhoop met hoop. De God die tot Israël sprak, spreekt niet meer tot ons in de tijd van het nieuwe Verbond.’¹

Dit is de geestelijke wederopstanding van Marcion. Was de God van Israël niet de God van Jezus? Hoe durft een christen zijn eigen concept van God in de plaats te stellen van Jezus’ kennis van God en zichzelf nog een christen te noemen?

Maarten Luther bestreed de aflaathandel. Vandaag zou hij strijden tegen de epidemie van gemakzucht. – Vandaag is niet het grootste probleem de kerk te behouden, maar de mensheid te behouden.²

Ontheemd, vanuit een barakkenkamp in een niemandsland aan de Poolse-Duitse grens bracht Abraham Heschel de sleutels tot een eeuwenoude Oost-Europese schat in veiligheid. – Rudolf Otto heeft als laatste godsdienstantropoloog authentieke religieuze gebruiken meebeleefd en op schrift gesteld. Beiden doceerden ethiek en godsdienstfilosofie en voerden een intensieve interreligieuze en ethische dialoog. Beiden hebben de adem van het kwaad in hun nek gevoeld en de keus ten goede gemaakt. Heschel liep in 1965 naast Martin Luther King. In 1911 stond Otto naast Rabindranath Tagore toen voor het eerst het huidige Indiase volkslied ten gehore werd gebracht: *Jana Gana Mana*. Ethiek gaat over het maken van de juiste keuze, de keuze voor het goede en daarnaar te handelen.

---

1 B. W. Anderson, ‘The New Covenant and the Old’, in: *The Old Testament and Christian Faith*, New York 1963, p. 227.

2 A. J. Heschel, *Protestant Renewal in The Christian Century*, Deel LXXX, № 49, 4 december 1963.

De ethiek van Abraham Heschel en Rudolf Otto is gebaseerd op religieuze waarden. De hoogtepunten van de Bijbel – het oorverdovende ‘leeg-lega’ (ga!) gesproken tot Abram, de openbaring van Gods naam aan de bange Mozes, het lied van Mirjam aan de overkant van de Rietzee, de Tien Woorden uit de Sinai, Davids Goede Herder, Jesaja’s Heilige Berg – laten zich niet opzij schuiven. Ze raken de wortels van ons menszijn. Bevrijdingsbewegingen zijn zonder de Bijbel ondenkbaar. Zonder bijbelkennis is het onmogelijk het taalgebruik en de motieven van Harriet Tubman, Mahatma Gandhi¹, Martin Luther King, Helder Camara, Oscar Romero, Nelson Mandela, Desmond Tutu en vele anderen te begrijpen. – De profeten hamerden constant op Israels en Juda’s geweten over de houding tegenover de zwakken, de uitgeslotenen, de vergetenen en de vreemdelingen in ons midden. ‘We only live, only suspire / Consumed by either fire or fire’, schreef T. S. Eliot. Gods vuur loutert, het vernietigt ons niet. De braamstruik werd niet verteerd. God verlicht als een onwerelds licht de psalmen van David, de profetieën van Jesaja, de visioenen van Dante en de dromen van Dostojevski: de braamstruik staat in brand zonder verteerd te worden. De enige dichterlijke traditie is die van de stem uit de brandende braamstruik.² Het lijden van onschuldige kinderen bewijst dat God gewetenloos moet zijn.³ Zonder gerechtigheid bestaat er geen God.⁴

LITERATUUR

- L. Violet Hodgkin, *Schweigender Dienst, Der Pfad des Staumens*; Geleitwort v. Rudolf Otto, Tübingen 1921.
Gustav Mensching *Das heilige Schweigen; Eine religionsgeschichtliche Untersuchung*, W. de Gruyter, Berlijn 1926
Katharina Wiefel-Jenner, ‘*Schweigender Dienst’ und Gottesdienst bei Rudolf Otto*, Hamburg 1984
Katharina Wiefel-Jenner, *Rudolf Ottos Liturgik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997.
Stanley Hauerwas, *Een robuuste kerk; christelijke ethiek voor een postchristelijke samenleving*, Zoetermeer 2010.
Gerrit Immink, *Het heilige gebeurt*, Zoetermeer 2011.

- 1 Vgl. M. Gandhi, *Ethical Religion*, Londen 1905; Margaret Chatterjee, *Gandhi and the Challenge of Religious Diversity: Religious Pluralism Revisited*, New Delhi 2005.
- 2 *The rest is trash, and will be consumed...* Allen Ginsberg, *Second Coming Magazine*, N° 40.
- 3 Fjodor Dostojevski, *De gebroeders Karamazov*: het gesprek tussen Ivan en Aljosja, uit het hoofdstuk *De Grootinquisiteur van Sevilla*.
- 4 Vgl. Thomas Cahill, *The gift of the Jews*, Doubleday, New York 1998, hfdst. 4 en 7.

GODSDIENSTHISTORISCHE NOTITIES

Door dr. G. van der Leeuw

Rudolf Otto †

DE TIJDING DAT RUDOLF OTTO IS OVERLEDEN, ZAL ZEER VELEN DIEP TREFFEN. Hij heeft op een periode van de godsdienstgeschiedenis, die nog niet is afgesloten, een bijzonder duidelijk stempel gezet. De theologie heeft zijn sterke invloed ondergaan, een invloed die, wel verre van door het Barthianisme te zijn weggevaagd, zoals sommigen schijnen te menen, dit veeleer heeft voorbereid. En nagenoeg alle geesteswetenschappen hebben van hem geleerd. De naam van de Marburgse hoogleraar vindt men in verre de meeste studies op het gebied van de geesteswetenschappen die de laatste twintig jaar verschenen.

Otto, systematisch theoloog en godsdiensthistoricus, filosoof en psycholoog, indoloog en nieuwtestamenticus, was de man van één boek en één gedachte. Hij schreef vele boeken, de meeste zeer waardevol. Hij werkte vele gedachten uit, bijna alle belangrijk. Maar het in 1917 verschenen *Das Heilige* is hét boek en geeft dé gedachte van Otto. Na Soderblom heeft hij de categorie van het heilige aan onze generatie weer doen beseffen, het heilige als een categorie *sui generis*, onafleidbaar, onduidbaar, alles beheersend. *Das Heilige* is een boek, tegen welks opzet en uitwerking men steeds meer bezwaren krijgt; wanneer men het vaker leest, maar dat men niettemin steeds dieper bewondert en liefheeft.

Een 'essay', een geavorteerde godsdienstfilosofie, een mislukte psychologie, een bundel tegenstrijdigheden? Dat alles kan men van het boek zeggen en meer. Maar ondanks dit alles heeft Otto's boek door de profetische kracht van zijn taal en overtuiging een verwereldlijkte theologie, een filologisch geworden godsdienstwetenschap, een in het historicisme en psychologisme afglijdende geesteswetenschap doen beseffen, wat heilig is. Otto heeft ons Jesaja 6 weer doen verstaan, doen gevoelen wat het *Trishagion* (driemaal heilig) betekent.

Hij deed veel meer. Hij gaf Schleiermacher's *Reden* uit (1899); hij bekommerde zich om liturgische vragen (*Zur Erneuerung und Ausgestaltung des Gottesdienstes*, 1925). Hoogst belangrijk waren in de latere jaren zijn typologische studies, waarin christendom en Indiase religies werden vergeleken (*West-Östliche Mystik*, 1926; *Indiens Gnadenreligion und das Christentum*, 1930).

Het allerbelangrijkste misschien zijn laatste werk: *Reich Gottes und Menschensohn*, 1934, waarin de godsdiensthistorie op het christendom werd toegepast op een wijze, waarvan noch de zgn. 'Religionsschichtliche Schule' noch haar bestrijders ooit hadden gedroomd. Maar vragen wij naar de kern van al deze arbeid, dan is het de divinatie van het Heilige, juist als in de geniale schets van 1917.

Een groot man is van ons heengegaan. Onze dankbaarheid moge zich uiten in de voortzetting van zijn werk.

Nieuwe Theologische Studiën, Praktisch maandschrift voor Godgeleerdheid, Groningen 1936, nr. 6.

NOOIT LEVEN WE ZO INTENS ALS WANNEER WE HUIVEREN

EEN GOLF VAN ONTZETTING rolt door de huiskamers wanneer de bal langs het doel scheert. Iedereen zit rechtop en kijkt gefascineerd toe.

Zulke momenten zijn het zout in de pap van ons bestaan. Een soortgelijke fascinatie zag ik laatst bij mijn nichtje die kwam logeren. Ze nam een vampierfilm mee. Zij ging helemaal in de film op, terwijl de rillingen over haar rug liepen – een beetje zoals ik laatst op een trektocht door de Himalaya's huiverend in een afgrond keek.

RUDOLF OTTO schreef in 1917 de klassieker *Das Heilige*. Hij laat zien dat God tegelijk vreeswekkend en fascinerend is – een *mysterium tremendum et fascinans*. Aartsvader Jacob vlucht en droomt van een ladder naar de hemel. Klam van het zweet schrikt hij wakker en stamelt: 'Hoe ontzagwekkend is deze plaats, niets minder dan een huis van God!' Hij zet een steen neer, giet er olie overheen en geeft die plaats de naam Bethel. Religieuze handelingen zijn een antwoord op de huiver voor het Heilige.

Die *vreze des Heren* kent in de Bijbel vele uitdrukkingen: van de goddelijke toorn tot verbijsterende wonderen, van zijn jaloerse passie tot zijn wrekende macht. Zo probeert God ineens Mozes in zijn nachtverblijf te doden. Je gaat er rechtop van op je stoel zitten. Dat nachtverblijf doet sterk denken aan een *haunted house*, een spookhuis. Maar een 'spook' is een menselijke duiding, evenals het 'doden' van Mozes. Het gaat om een ervaring waarin hij het bestierf. Spoken – of geesten, demonen, fecën, trollen, vampiers – zijn producten van onze verbeelding om de vrees beheersbaar te maken.

Vreeswekkende ervaringen zijn wijdverbreid. Allerlei psychologische factoren spelen mee, maar ten diepste zijn ze een intuïtie van het goddelijke mysterie. We beleven ze als 'eng', 'raar' of 'spannend' en ze oefenen een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit. 'Lekker griezelen', zegt mijn nichtje.

De media nemen ons dagelijks mee in een lange kijkfile van waaruit we stapvoets, van uur tot uur de rampspoed van de anderen kijken. Goethe zegt het in zijn *Faust* zo: *Das Schaudern ist der Menschheit bestes Teil – huiveren is des mensen schoonste deugd*. Hij zegt erbij dat de wereld dat niet naar waarde schat. Huiver trekt aan maar tegelijk schermen we ons er voor af. Want wie kan God zien en leven?

Voorgangers behandelen bijbelteksten over de goddelijke toorn als een roofdier op safari: je rijdt er voorzichtig omheen. Vroeger werden ze moralistisch uitgelegd, wat angst oproep. Generaties van gelovigen hebben daar een trauma aan overgehouden. Huiver is echter iets anders dan angst. In angst blijven we schuldig in onszelf opgesloten ('ik ben zondig en verdien straf'), maar in huiver worden we gekeerd naar God.

Onweerstaanbaar trekt de huiver ons steeds weer naar de drempel van de religieuze ervaring. In religie gaat het om bevrijding. Maar waarvan? Van de cocon waarin we gevangen zitten, waardoor we in het leven groei, spanning en avontuur missen. Albert Einstein zei:

Ons besef van het mysterie is de bron van alle echte kunst en wetenschap. Wie dit gevoel niet kent, die nooit eens stilstaat om zich te verwonderen en van ontzag in vervoering raakt, is zo goed als dood: zijn ogen zijn gesloten.

De vreze des Heren opent onze ogen. Ze is het begin van wijsheid – van een gelukkig leven. De uitroep van de profeet 'Wie kan God zien en leven?' komt neer op: Wie kan God zien en blijven leven in een cocon?

Ons verlangen naar een kick is een verlangen naar bevrijding. We willen de spanning van een voetbalwedstrijd voelen, de tanden van een vampier in onze nek, het koude zweet als we bungeejumpen van een brug. Nooit leven we zo bewust en tintelend *intens*, als wanneer we huiveren.

Kippenvel krijgen is het belangrijkste vermogen van de mens. Geluksprofessoren kunnen veel leren van de godservaring. Hoor wat een oude prediker over een apostel zegt: 'Duizelig voor de grondeloze open bron, starend in zijn gapende diepte, deinst hij haastig terug en schreeuwt het uit: O de diepte van de rijkdom van kennis en wijsheid van God!'

Dit *vermoeden van* een groot geluk is de *eigenlijke reden* waarom huiver ons zo fascineert. Afspraken worden afgezegd, de straten zijn leeg, alle aandacht is gericht op het tv-scherm. Bij een imponerend schot gaat een golf van ontzetting door de huiskamers.

De hand van God, sprak de voormalige stervoetballer Maradona.¹

---

¹ Jean-Jacques Suurmond, Dagblad Trouw, 19 juni 2012.

(Licht gewijzigd en een fractie ingekort)

„Het Heilige“.

Het bekende theologische werk „Das Heilige“ door Rudolf Otto is, in het Nederl. vertaald door J. W. Dippel, met een inleidend woord van prof. dr. G. v. d. Leeuw uitgekomen bij de N. V. Seyffardt's Boek- en Muziekhandel te Amsterdam. — Prof. v. d. Leeuw zegt in zijn inleidend woord o.a.: „Het behoort tot die boeken, die nimmer genoeg kunnen worden gelezen.... In de wetenschap heeft Otto's boek zijn plaats gevonden en een invloed, die verre uitreikt buiten de grenzen van de eigenlijke theologie. Men kan zelfs zeggen, dat ieder die met kennis van zaken over religieuze verschijnselen schrijft, Otto's gedachten in zich heeft opgenomen en er rekening mee houdt. Het boek is in korten tijd een van die weinige wetenschappelijke daden gebleken, die de vaneelsprekende vooronderstelling vormen van elk verder onderzoek“.

ZATERDAG 28 SEPTEMBER, 1929. AVONDDRUK 4. BUREAU: NIEUWENBURG, 1027. LAAT H. TELEFOON 1027. EEN EN EERTIENDE JAARGANG.

HET VADERLAND

BLAD- EN LEZERSRECHTEN VERBODEN

Redactie: Nieuwe Amsterdamsche Courant, N. 1027 A. Telefoon: 1027.

Nieuwe Uitgaven

Het Heilige, door Prof. Dr. Rudolf Otto. Uit het Duitsch vertaald door J. W. Dippel. Met een inleidend woord van prof. dr. S. van der Leeuw, hoogleraar te Groningen (Seyffardt's Boek- en Muziekhandel, Amsterdam 1928).

In den laatste tijd zijn er allerlei bekende boeken van buitenlandsche theologen in het Nederlandsch vertaald.

Een der belangrijkste echter ontbrak nog en heeft daardoor luiten de specifiek theologische kringen in ons land nog niet de plaats die het verdient. We bedoelen het hierboven genoemde boek van Rudolf Otto. Dat niet een werk van meer dan gewone betekenis is, blijkt wel uit het feit, dat het sedert 1917 in Duitschland reeds meer dan veertien drukken beleefde, en in minstens zes talen is overgebracht. Prof. v. d. Leeuw zegt in zijn inleidend woord o.a.: „Het behoort tot die boeken, die nimmer genoeg kunnen worden gelezen.... In de wetenschap heeft Otto's boek zijn plaats gevonden en een invloed, die verre uitreikt buiten de grenzen van de eigenlijke theologie. Men kan zelfs zeggen, dat ieder, die met kennis van zaken over religieuze verschijnselen schrijft, Otto's gedachten in zich heeft opgenomen en er rekening mee houdt. Het boek is in korten tijd een van die weinige wetenschappelijke daden gebleken, die de vaneelsprekende vooronderstelling vormen van elk verder onderzoek“.

Het boek stelt opnieuw een onderzoek in naar het wezen der religie. Otto zet aan het werk van Schleiermacher voort en hij doet dit niet fijne en diep indringende, de dingen van binnen uit begrijpende psychologie. Hij leert ons verstaan, dat men het niet „zo maar“ kan zeggen wat religie is. Het is een gevoel. Zelf tast hij er naar met allerlei woorden, begripsbepalingen, omschrijvingen en zinnendingen. Soms doet hij dat wetenschappelijk en theologisch, dan weer literair en dichtelijk, ook wel populair en realistisch. Maar altijd onspronkelijk. Dat maakt de vertaling van het boek eveneens heel moeilijk, onderwijl ook hetgeest gewaacht. Dr. Dippel heeft zijn best gedaan om in deze vertaling duidelijk te zijn en toch zooveel mogelijk van de kleur van het origineel te behouden.

Indedaad brandende problemen worden hier behandeld, zooals h.v. het verbaad tuschen godsdienst en zedelijkheid, de verhouding van de religie in 't algemeen tot het Christendom, de betekenis en de waarde van den cultus, de leer etc. Er zijn gedeelten in dit boek, die boeien als een roman, andere stukken roeren door hun ernst.

EEN WIJZE UIT HET WESTEN

EEN WIJZE UIT HET WESTEN bevat theologische, godsdienstfilosofische, historische en letterkundige beschouwingen over Rudolf Otto en zijn thema van *het heilige*. Het tweede gedeelte heeft een godsdienstpsychologische invalshoek met uitlopers naar psychologie, kinderpsychologie en psychiatrie. Er is een apart hoofdstuk over numineuze poëzie en hymnen met voorbeelden die ook in de Engelse uitgave, *The Idea of the Holy*, zijn opgenomen. Veel aandacht is er voor de heilige aspecten binnen de joodse geloofsbelevens. – Het boek bevat ook een stoutmoedige *fenomenoscopia* tussen *Das Heilige* van dr. Rudolf Otto en *ACIM* van dr. Helen Schucman uit 1975: *Je houdt duizenden stukjes angst vast die de Hoogheilige belotten binnen te treden.*

UIT DE PERS:

‘De uitgever heeft met deze selectie teksten een goede inleiding tot het werk en gedachtegoed van Rudolf Otto samengesteld. En meer dan dat: de bundel laat bovendien de invloed van Otto op tijdgenoten en de generaties die na hem komen zien.’ – ‘Een bloemlezing met vele teksten over Otto’s boek van de hand van denkers, wijzen en literaire auteurs – een ware goudmijn. Geïnteresseerden in spiritualiteit en metafysica krijgen inzicht in het gecompliceerde karakter van *het heilige*.’

BIJ DEZELFDE UITGEVER VERSCHENEN:

Frederik van Eeden, *De kleine Johannes*

Rufus Jones & Daniël Mok, *Quakers*

Mircea Eliade, *Het heilige en het profane*

Eva Kessler, *Liefdevol opvoeden, een kunst*

Abraham Joshua Heschel, *De sabbat*

Verena Mayer, *Edmund Husserl*

Abraham J. Heschel, *God zoekt de mens*

Paul Neff, *Religie als genade*

W. James, *Vormen van religieuze ervaring*

Daniël Mok, *Een wijze uit het westen*

William James, *De wil om te geloven*

Rudolf Otto, *De genadereligie van India*

William James, *Onsterfelijkheid*

Kocku von Stuckrad, *Astrologie*

De belofte van verlossing en heil waarin religie van oudsher voorzag, was in de loop van de achttiende en vooral de negentiende eeuw langzaam uit het hierna maals weggesijpeld naar het hiernumaals. De mensheid zou haar eigen geschiedenis wel maken. Wetenschap en techniek leken haar daarvoor alle instrumenten in handen te geven en een groeiend sociaal bewustzijn sprak van een mensheid die niet meer door grenzen en ongelijkheid was verdeeld.

Aan die zonnigheid maakte augustus 1914 een einde. De verschrikking kwam als een fantoom omhooggekropen uit de loopgraven van Ieper en de Marne. Daar stierf de negentiende-eeuwse illusie van een stralende toekomst en de bevrijding van de mens uit zijn zelfopgelegde onmondigheid, zoals Kant het nog had genoemd.

Achter het scherm van orde en beheersbaarheid bleek inderdaad de woestheid te woeden die de romantici er al hadden vermoed. Ze toonde zich als een raadsel dat tegelijk fascinerend en schrikwekkend bleek, zoals de godsdiensthistoricus Rudolf Otto het in 1917 in zijn beroemd geworden boek *Das Heilige* noemde. Twee jaar later koos Freud er de term *das Unheimliche* (het onheilspellende) voor.¹

Het heilige is explosief geworden – soms op de meest letterlijke wijze – en maakt opnieuw duidelijk niet met zich te laten spotten; soms zeer letterlijk. *Het sacrale* is altijd gevaarlijk geweest, zoals Rudolf Otto in zijn baanbrekende studie duidelijk maakt. Het vormt van oudsher een onheilspellend gebied dat de menselijke kracht en zeggingsmacht te boven gaat en van daaruit de mens kan vernietigen én zegenen, al naar gelang de luimen van het goddelijke. Pas heel langzaamaan wordt *het heilige* synoniem met *het onvoorwaardelijk goede* waarmee wij nu veelal dat woord associëren. Daarin wordt het sacrale in zekere zin getemd en zal op de lange termijn zelfs het hele wereldbeeld geseculariseerd raken. Terwijl *het heilige* verdwijnt, raken de categorieën van goed en kwaad zelf hun transcendente status kwijt en worden immanent. Vanaf dat moment kan zich een ethiek gaan ontplooiën waarin het ‘goede’ berekenbaar wordt: een kwestie van onderhandeling, van procedure of in het utilitarisme van calculatie. Met deze eclips van *het heilige* verdwijnt ook het idee van het taboe dat onverbreekelijk met *het heilige* verbonden was. Geen wonder dat dat laatste tenslotte ten offer kan vallen aan een relativiserende of zelfs ridiculiserende banaliteit. Veel is daar inmiddels niet meer voor nodig. *Het heilige* hoeft vaak alleen maar in alledaagse termen te worden vertaald om het speciale aura dat eromheen hing stante pede te verliezen.²

1 Dr. G. A. M. Groot, Fragment uit de lezing tijdens het colloquium *De actualiteit van het sacrale*; Global Vernunft & Galerie Ferdinand van Dieten-d’Eendt, 10-X-1997.

2 Fragment uit *Holy shit: De banalisering van het heilige*, Soeterbeeck Programma Leidraad of legende? De hedendaagse betekenis van heilige teksten, Nijmegen 17-III-2010.

Rudolf Otto schreef in 1930 over de grote overeenkomsten tussen de devotionele stroming *bhakti* binnen het hindoeïsme en het christelijk geloof. Met een groot gevoel voor inleving en een sterke taalvaardigheid weet hij de kracht van de genade in deze hindoeïstische traditie te beschrijven. De kracht van de overeenkomsten komt sterk op de lezer af, maar Otto weet even vaardig aan te wijzen welke structurele verschillen er zijn tussen het christendom en de genaderelgie in India. Het hele kader van werkelijkheidsbeleving verschilt en daarmee krijgen woorden als genade en verlossing een andere inhoud.

Dit boek vraagt goede aandacht van de lezer. Naast de hoofdtekst wordt er in noten, bijlagen en verwijzingen veel extra aangeboden. Dat maakt het lezen er hier en daar niet makkelijker op, maar de aanbouder wint en wordt beloond.

Ook de vertaling van een andere publicatie over religieuze overeenkomsten is in dit boek opgenomen: *Religieuze overeenstemming, parallellen in de godsdienstgeschiedenis*. Rudolf Otto beschrijft de opvallende veranderingen die zich tussen 800 en 500 v.c. in allerlei gebieden in religie en filosofie voltrok: China, Griekenland, India, Israël. De verschillende invalshoeken nemen de opvallende parallellen niet weg en dat maakt ook dit boekje waardevol om te bestuderen. Het is goed dat eindelijk deze publicaties in het Nederlands beschikbaar gekomen zijn.¹

De uitgave van dit boekje is daarom zo belangrijk, omdat wie Otto's hoofdwerk *Das Heilige* wellicht gelezen heeft als godsdienstfilosofische *theorie*, nu merkt hoezeer hij persoonlijk was geraakt door de *werking* van dat mysterieuze Iets, dat ons deel doet hebben aan een bovenrationele werkelijkheid. Dat hij een groot kenner van de voor-Indische godsdiensten was, blijkt uit dit werk, waarin hij met name van het hindoeïsme een diep reikend en verhelderend beeld geeft door overeenkomsten en verschillen aan te wijzen met het christendom. Voor Otto is *het heilige* een autonoom Iets, '*das ganz Andere*', dat rationeel weliswaar niet te kennen valt, maar wel innerlijk te beleven.

De uitgever heeft het boek bewonderenswaardig verzorgd door er met grote kennis van zaken geschreven inleidingen, nawoorden en aantekeningen alsmede citaten van Otto aan toe te voegen. Een subliem boekje dus, waardoor velen zich kunnen laten verrijken. Met verklarende lijst van oosters-religieuze termen.²

---

1 Ds. A. Simon van der Lugt 14-XI-2005

2 NBC/Biblion, Leidschendam 2005.

A

Aalders, W. J. 64
 Abraham 81, 104, 106
 Ahmedabad 41
 Arendt, Hannah 74-75
 Ahoeramazda 60
Akademische Freibund 40
 Alexandrië (Egypte) 28
 Algiers 46
 Allah 28, 45
 Almond, Philip C. 6-16, 31, 45, 69
Andreanum-gymnasium 21
Anschauung 31, 34, 46, 69
 Aristoteles 60
 Athos 27, 31, 32
 Atkinson, Henry A. 42
Aufsätze zur Ethik 41, 69
 Augustinus 85
ausser-rationale 79

B

Baaren, Theo van 62
 Balla, E. (†1956) 71
 Bangladesh 59
 Barth, Hans-Martin 39
 Barth, Karl 11-13, 16, 17
 Baur, prof. dr. Jörg (Göttingen) 86
 Becker, C. H. 73
 Begijnhof 98
 Beiroet 31
 Benares 47, 49, 50, 63
 Benz, E. 13, 21, 25, 44, 47, 48
 Berkhof, dr. H. (†1995) 35
 Berk, T. van den 20, 65
 Berlijn 9, 19, 24, 29, 36, 38, 39, 46, 51, 54, 56, 57, 63, 70
 Bhakti 50, 51, 125
 Birma 45
 Birmanse boeddisme 47, 49
 Bleeker, C. J. 38, 61, 64
 Bodar, A. 25, 93
 Boeddisme 47, 48, 49, 56, 83
 Boeke, R. 7, 21, 23, 29, 31, 32, 49, 64, 67
 Boozer, Jack Stewart 17, 21, 41, 69
 Bousset, W. (†1920) 40
 Brahman 64
 Breslau 14, 17, 36, 52, 60, 63
 Britse Rijk 47
 Buber, Martin 83
 Bultmann, R. 7, 13-14, 17, 34, 67, 73
 Buren, John v. (*The Young Heidegger*) 14
 Burma 47
 Busch, E. (*Karl Barth's Lebenslauf*) 13

C

Caïro 28
 Calcutta 47, 50, 58
 Calvijn 103, 114
 Cannes 27
 Capps, D. (*Otto and melancholia*) 21
 Ceylon 15, 42, 67
 China 40, 45, 48, 49, 60, 125
 Chinese Keizerrijk 48

Christlichen Welt, Der 39
 Christusgedachte 89
 Clemens van Alexandrië 99
 Confucius 60
Congrès Intern. du Progrès Religieux 52
 Corfu 27

D

Darwin 23, 36, 39
 Davidson, Robert E. 38
 Derwisjen 28
Deutsche Akademie 61
Deutsche Glaubensbewegung 41
 Dilthey, W. 61
 Dippel, Ds. J. W. 35
 Disselhorst, H. 19
 Djalal al-Din 87
 Dode Zee 30
 Doerbecker, K. 71
 Dogmatiek 25, 63

E

Eckhart, Meister 64
 Egypte 15, 27
 Egyptologie 61
 Eisler, Rudolf 29
 Elephanta bij Bombay 68
 Eredocoraat 61
 Erlangen 19, 22, 23, 24, 26
 Evolutietheorie 19
 Ezechiël 60, 104

F

Fanatisme 29, 33
 Feuerbach, Ludwig 12
 Flecknoe, Richard 93
 Forell, B. 15, 42, 55, 56, 66, 70
 Frank, Franz. H. R. 23, 24, 26
Frankfurter Zeitung 49
 Freiberg, O. (musicoloog) 26
Freiheit und Notwendigkeit 69
 Frick, H. (†1952) 12, 16, 37, 56, 71
 Fries, J. 17, 37, 38, 46

G

Galilea 31, 101, 116
 Gandhi 41, 55, 58, 59
Gefühl des Überweltlichen, Das 42
Gele Zee 48
 Genesis 81, 104
George-August-Universität 27
Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums 69
 Gibraltar 46
Gifford Lecture (1933) 14
 Gizeh, Sfinx van 30
 godsdienst antropologie 43, 49
 godsdienstwetenschap 13, 38, 45, 61, 62, 77, 78, 80, 87
 Goethe 38, 39
Gottheit und Gottheiten der Arier 67
 Göttingen 19, 22-29, 33-39, 46, 52, 56, 61, 99, 125

Griekenland 26, 60, 125
 Groenewegen, H. 7
Großen Petersburger Wörterbuch 56

H

Haifa 31
 Häring, T. 25, 26, 33
 Harnack, A. von 17
 Harvey, J. W. 18, 96
 Hauck, A. (*Christl. Archäologie*) 23, 26
 Hauser, J. W. (*D. Glaubensbewegung*) 41
 Heidegger, Martin 7-8, 13-14, 17, 72-75
 Heiler, Friedrich 12, 42, 44
 Heitmüller, Wilhelm (†1926) 33
 Herrmann, W. (†1922) 36, 60
 Heschel, A. J. 54-55, 95, 103, 114-123
 Hildesheim (Pruisen) 21, 27
 Himalaya 15, 42, 45, 56, 120
 Hindoeïsme 47-50, 56, 64, 66, 69, 125
 Hofstee, Willem 61
 Hügel, Baron von 64
 Husserl, Edmund 8, 14, 17, 72

I

India 6, 15, 40-43, 45, 55-60, 63, 66-69, 123, 125
Indian National Congress 58
Indiens Gnadenreligion und das Christentum 62, 66
 interbellum 10, 11, 42, 49, 55
 Islam 28

J

Jacobsohn, Hermann 69
 Jaffa 30
 Jahn, Gunnar 55
 James, William 11, 18, 21, 39, 55, 65, 85, 96, 98, 106, 109, 126
Jana Gana Mana 59
 Japan 46, 45, 47, 48, 63
 Jaspers, Karl 96
 Jesaja 25, 44, 60, 107
 Jezus 35-37, 100, 101, 103, 104, 108, 118
 Johannes 101, 115
 Jones, Rufus M. 55
 Jung, G. C. 17, 20, 21
Justus Liebig-Universität Gießen 36

K

Kant, I. 38, 39, 47, 54, 69
 Kaplan & Dresner 54
 Karatchi 47
 Kasan 51
Katha-upanishad 51, 57
 catholicisme 33, 37
Kerygma 95
 Khan, Hazrat Inayat 42
 King, Martin Luther 117
 Kipling, R. 63
Klinikum der Philipps-Universität 70
 Knock, K. 26
 Köhler, A. 23
 Kohnstamm, D. 65

Kolde, T. von 23
Koptische orthodoxie 28
Kraatz, Martin (biograaf) 51, 52
Kulturprotestantismus 39
Küssner, Karl 42, 54, 70, 71
Kyosan 48

L

Lagarde, P. A. de 26
Lahore 47, 50
Landesheilanstalt Marburg 70
Lattke, M. 67
League of Nations 40, 41
Leben und Wirken Jesu 35, 101, 118
Leeuw, G. van der 25, 37, 61, 62, 93
Lemnos 31
liberalisme 40, 95
Lodge, O. 19
Lutherse Kerk 21, 118

M

Macedonië 27, 31
Madras 15, 55, 66
Maharaja van Mourbhanj 47
Marburg 6-17, 21, 32, 36, 42, 46, 51-60, 66-71, 94-96, 127
Marburger Religionskundl. Sammlung 46
Marcion 117
Marokko 43
Mckenzie, P. R. 21
Mitidjavalakte 46
Mogador (Essaouria) 43
Mok, D. 3, 6, 23, 89, 93, 115, 126
morfine 70
Moskou 51
Mouw, J. A. dèr 128
Mughal Sarai 50
Mysticism East and West 63

N

Nationalliberale Partei 56
Nationalsozialer Verein 27, 40
Nazareth 31
Neff, Paul 66, 67, 126
Nelson, Leonard 38, 40
Neue Züricher Zeitung 70
Nijsen, Kasper 37
Nirvana 83
Nobelprijs voor de Vrede 55

O

Obergethmann, F. 40
Oechsler, J. E. 26
Oeapanisjaden 64
Oldenburg, H. 56
Orissa 47, 59
Ottmer-Otto, Johanne (†1942) 16, 57, 69, 70
Ottmer, Margarete 6, 91
Otto-Gehrich, Julie 21
Otto-Reupke, Karoline 21
Otto, F. Wilhelm 21

P

Paffrath, R. 71
Palestina 27, 30, 67
Panagia 32
Parallelen und Konvergenzen in der Religionsgeschichte 49
Pascal, Blaise 7
Paton, W. 18
Peine 21
Peking 48, 49, 51
Perzië 15
Philipps-Universität Marburg 46
piëtisme 45
Plato 60
Porselcinen Pagode 49
Port Said 30
Preußischen Kultusministerium 46
Preußischer Landtag 56
psychologie 20, 73, 79, 84, 87, 91

Q

Qingdao 48
Qing-dynastie 48
Quakers 24, 55
Quellen der Religionsgeschichte 49, 56

R

Rabus, L. 23
Rahlf's, A. 33
Rangoon 47
Reich Gottes u. Menschensohn 37, 57, 100
Religiöser Menschheitsbund 40, 41
Ritschl 25
Rosen, F. 83
Rumi 83
Russell, Bertrand 55

S

Safranski, Rüdiger 94-96
Sanskriet 22, 50, 51, 56, 64
Schilder, K. 38
Schinzer, R. 21, 24, 27, 34, 38, 47, 48
Schirmer, M. 45
Schnack, Ingeb. 16, 17, 38, 52, 69, 70
Schucman, Helen 91, 93
Schultz, H. 24, 25
Schütte, Hans Walter 9, 38
Schwarzwald 70
Seeberg, R. 24, 26
Segal, Eliezer 45
Seifert, P. 17
Selenka, E. 23
Shankara 63, 64
Sheehan, T. 14
Shingon-boeddhisme 48
Siberië 40, 45
Siegfried, T. 37
Sloterdijk, Peter 96
Smend, R. 24, 33
Smyrna 31
So, E. 27
Spiegel, F. 26

Staufenberg 70
Stegerhoff, Renate 6, 7
Sünde und Urschuld 18, 34, 39, 107
Sun Yat-sen 49
Suurmond, J.-J. 62, 66, 118, 121
Systematische Theologie 24, 34, 63

T

Tagore, Rabindranath 57-71, 117
Tai Qing Tempel (Taiqinggong) 48
Taoïsme 48, 49
Terpstra, E. 98
Thailand 47
Theologische Realenzyklopädie 63
Theravada 47
Thimme, K. 27, 32, 33, 40
Thimme, W. 27
Thompson, Francis 37
Thurneysen, Ds. Ed. 11
Tillich, Paul 13, 17, 22, 56, 96
Tokio 48
Triest 28, 47
Troeltsch, Ernst 36, 94
Tsingtao 48
Tübingen 30, 36, 38, 41, 57, 68, 69

U

Underhill, E. 64

V

Varanasi 50
Venetië 28
Verantwortliche Lebensgestaltung 70
Vishnu 50, 51
Volkenbond 40
Vondel, Joost van den 56

W

Wach, Joachim (Otto's pleitbezorger in de v.s.) 12, 14, 15, 51
Wenen 28
West-Östliche Mystik 43, 63
Wieseler, E. 26
Wijffels, H. 98
wijze uit het westen, Een 6, 23, 89, 93, 126
Wilhelm, Richard (†1930) 49, 61
Wilhelmshagen 41, 55
Willems, Dr. Ad A. 34
Witteveen, J. 98
Wrede, W. 61
Wundt, W. 39
Wünsch, G. (†1964) 68

Y

Yangon 47

Z

Zahrnt, Heinz 17
Zarathoestra 26, 42, 60
Zenboeddhisme 47
Zinzendorf, Von 93
Zomerpaleis (Peking) 49

COLOFON

Technische realisatie: Uitgeverij Abraxas & Drukkerij Wilco BV, Amersfoort.

Gedrukt op *Bioiset* 100 g/m².

Het druk- en bindwerk van onze boeken wordt verzorgd door PEFC- EN FSC-gecertificeerde grafische bedrijven, die ook in het bezit zijn van de ISO 9001 *Kwaliteitsmanagement* en ISO 14001 *Millieumangement* certificaten.

Foto frontispice: *Universitätsbibliothek Marburg*; lithografie: Andreas Strübin.

Letters: TEFF *Trinité 2*, TEFF *Lexicon*, MONOTYPE *Bodoni Antiqua*, ITC *Bodoni 72* en DTL *Documenta*.

OVER DE AUTEUR

Daniël Mok (Amsterdam 1950) was werkzaam in de boekhandel en uitgeverij en is godsdienstwetenschappelijk redacteur en docent *religie & ethiek* in het voortgezet onderwijs.

2020

Im Anfang was das Wort – Johannes

Im Anfang war der Tat – Goethe, Fichte

Im Anfang war das Schweigen – Rudolf Otto